Muzeum im. Jacka Malczewskiego w Radomiu

OPOWIEŚCI Z KRAINY PUEBLO

SZTUKA I ARCHEOLOGIA KULTUR INDIAŃSKICH

Polskie badania archeologiczne w Kolorado USA prowadzone przez Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego

RADOM 2025

WYSTAWA:

Kuratorzy wystawy:
Adelina Szczerbińska, Paweł Cyganiewicz

Autor i kierownik projektu badawczego Sand Canyon--Castle Rock w Kolorado:
dr hab. Radosław Palonka, prof. UJ

Współpraca:
Dorota Pogodzińska, Monika Janowicz, Artur Wąsowicz (Katedra Mediów Cyfrowych i Struktur Przestrzennych Uniwersytetu Radomskiego), dr Marcin Noga Katedra Mediów Cyfrowych i Struktur Przestrzennych Uniwersytetu Radomskiego, Wydawnictwo Tipi, American Corner Radom

Projekt i opracowanie graficzne wystawy:
Marcin Kucewicz

Opracowanie merytoryczne wystawy:
dr hab. Radosław Palonka, prof. UJ, Katarzyna Ciomek, Adelina Szczerbińska, Paweł Cyganiewicz

REALIZACJA WYSTAWY:

Dział plastyczno techniczny:
Bogdan Łoboda (Kierownik Działu), Małgorzata Charko, Monika Zachorska, Michał Swat, Krzysztof Zając, Jakub Kondlewski, Sebastian Fituch

Dział Edukacyjny:
Aleksandra Popowicz

Promocja:
Milena Majewska, Daniel Adamczyk, Piotr Zarzyka, Alan Rajkowski

Zabytki:
Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie (zabytki w depozycie)

Kolekcje prywatne:
dr hab. Radosław Palonka prof. UJ, Monika Janowicz

LITERATURA (ŹRÓDŁA WYKORZYSTANE NA WYSTAWIE)

R. Palonka *Sztuka i archeologia kultur indiańskich prekolumbijskiego Południowego Zachodu USA*, Kraków 2019

D. Gulbrandsen *Edward S. CurtiS: Visions of the First Americans*, Nowy Jork 2010

L.M. *Silko Storyteller,* Nowy Jork 2012

D. Rosiak *Biało-czerwony. Tajemnica Sat-Okha*, Wołowiec 2017

Sat-Okh *Biały Mustang*, Warszawa 1959

KATALOG:

Teksty:
dr hab. Radosław Palonka, Katarzyna Ciomek

Skład i opracowanie graficzne:
Aliona Kryshtofik

Korekta:
Dorota Pogodzińska, dr hab. Radosław Palonka, prof. UJ

Projekt okładki:
Marcin Kucewicz

Zdjęcia:
Robert Słaboński, Radosław Palonka, Katarzyna Ciomek, Jakub Śliwa, Marcin Kucewicz, Michał Znamirowski

Zdjęcia archiwalne:
Edward S. Curtis

Animacja i scaning 3D:
Bolesław Zych

Opracowanie graficzne map:
Michał Znamirowski

Tłumaczenia:
Jacek Spólny, Monika Janowicz, Adelina Szczerbińska, Paweł Cyganiewicz

DRUK

Skład, łamanie: Drukarnia Olejnik

Druk: Drukarnia Olejnik

00-740 Warszawa, ul. Górska 12

www. olejnik.com.pl

Copyright by Muzeum im. Jacka Malczewskiego w Radomiu

Radom 2025

ISBN: 978-83-87822--43-9

Muzeum im. Jacka Malczewskiego w Radomiu

Mazowsze. serce Polski

UNIWERSYTET JAGIELLOŃSKI W KRAKOWIE

Serdecznie dziękujemy Panu Profesorowi Radosławowi Palonce z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz całemu zespołowi projektu Sand Canyon Castle-Rock za nieoceniony wkład merytoryczny wniesiony zarówno do naszej wystawy jak i tego katalogu.

Jesteśmy również ogromnie wdzięczni za życzliwe wsparcie i otoczenie nas profesjonalną opieką na każdym etapie współpracy.

Rafał Rajkowski
Wicemarszałek Województwa Mazowieckiego

Muzeum im. Jacka Malczewskiego w Radomiu oddaje w ręce Czytelników wydawnictwo pod wieloma względami wyjątkowe. Oto z centralnej Polski, z serca Europy, przenosimy się na odległy kontynent – do Ameryki Północnej – gdzie możemy podziwiać relikty pierwotnych kultur Indian, jej duchowe i materialne bogactwo: sztukę, architekturę, a także życie codzienne. Wszystko to za sprawą ekspozycji „Opowieści z Krainy Pueblo. Sztuka i archeologia kultur indiańskich – polskie badania w Kolorado", którą oglądać możemy w naszym Muzeum i której właśnie towarzyszy ten okazały katalog. Jest on nie tylko dowodem wielkiej otwartości placówki na międzykulturowy dialog, ale i świadectwem głębokiej refleksji autorów ekspozycji oraz albumu nad wieloaspektowym i różnorodnym dziedzictwem kulturowym.

Myślę, że zarówno wystawa, jak i niniejsze wydawnictwo, znajdą wielu wdzięcznych odbiorców. Piękno i malowniczość, a także swoista mistyka indiańskiego świata, nie pozwalają przejść obok nich obojętnie. Dla części z nich może to być również sentymentalny powrót do dziecięcych czy młodzieńczych fascynacji książkami Karola Maya, Jamesa Fenimore'a Coopera czy Sat-Okha – Indianina z... radomskimi korzeniami.

Leszek Ruszczyk
Dyrektor Muzeum im. Jacka Malczewskiego w Radomiu

W październiku 2025 roku w Muzeum im. Jacka Malczewskiego w Radomiu otworzyliśmy wystawę, ukazującą fascynujący świat kultur indiańskich przez pryzmat odkryć archeologicznych, badań interdyscyplinarnych oraz współpracy z rdzennymi społecznościami. To wyjątkowe wydarzenie – efekt współpracy naukowców z Uniwersytetu Jagiellońskiego, kuratorów z naszej instytucji i rdzennych społeczności Pueblo. To nie tylko wystawa o przeszłości, ale także o dialogu między kulturami i o wspólnej potrzebie odkrywania świata. Jako wiodąca instytucja kultury w królewskim mieście chcemy pokazywać, że Radom może być miejscem spotkania różnych tradycji, a jednocześnie przestrzenią refleksji i zachwytu nad dziedzictwem człowieka – bez względu na wyznanie, kolor skóry czy przynależność narodową. Gorąco zachęcam do lektury tego albumu i, tradycyjnie już, serdecznie zapraszam w gościnne progi naszego Muzeum.

Przygotowując „Opowieści z Krainy Pueblo" wiedzieliśmy, że nie tworzymy zwykłej wystawy. Chcieliśmy otworzyć drzwi do świata, który poruszył nas do głębi – świata, w którym każdy przedmiot ma pamięć, każdy gest ma znaczenie, a opowieści są żywe jak oddech. To świat, który uczy, że można żyć piękniej, uważniej i w większej harmonii z tym, co nas otacza. Choć dzieli nas ocean, coś w tej kulturze dotyka nas bardzo blisko – być może dlatego, że mówi o sprawach uniwersalnych: domu, wspólnocie, pamięci. Staraliśmy się opowiadać tak, aby nie zagłuszać tych, którym wystawa jest poświęcona – pozwalając światu Pueblo mówić własnym głosem. Każdy eksponat przeszedł przez nasze ręce wielokrotnie. Nie dlatego, że wymagał dodatkowych zabiegów, lecz dlatego, że za każdym razem odkrywaliśmy w nim coś nowego: ślad dłoni rzemieślnika, echo rodzinnej historii, drobny błąd, który czyni przedmiot bardziej ludzkim. Chcemy, abyście tak patrzyli na ten katalog – jak na spotkanie z kimś, kogo warto poznać.

Adelina Szczerbińska, Paweł Cyganiewicz

Kuratorzy wystawy

Dr hab. Radosław Palonka, prof. UJ

Zastępca Dyrektora ds. studenckich Instytutu Archeologii UJ, Kierownik badań w Kolorado

Archeologia i badania kultur plemion tubylczych są jednymi z głównych źródeł do poznania prekolumbijskich oraz historycznych społeczności Ameryki Północnej, w tym Południowego Zachodu. Badania archeologiczne i antropologiczne tego obszaru miały miejsce przynajmniej od drugiej połowy XIX wieku n.e., kiedy to rozpoczęto najpierw amatorskie, a później profesjonalne wykopaliska oraz etnograficzne opisy tradycyjnych obrzędów i rytuałów różnych grup i plemion. Od 2011 roku część słynnego archeologicznie i turystycznie regionu Mesa Verde w Kolorado badana jest przez naukowców z Instytutu Archeologii i Wydziału Historycznego Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Badania prowadzone są na terenie pomnika narodowego Canyons of the Ancients National Monument, administrowanego przez U.S. Bureau of Land Management jako część amerykańskiego Departamentu Zasobów Wewnętrznych oraz na terenach prywatnych.

Działania w ramach projektu realizowane są równolegle w kilku kanionach i obejmują zarówno tradycyjne działania archeologiczne, jak wykopaliska, ale też nowoczesne, cyfrowe metody i aplikacje, łącznie z użyciem zaawansowanej fotografii cyfrowej, fotogrametrii, trójwymiarowego skaningu laserowego 3D naziemnego i lotniczego oraz innych. W ten sposób poznawane są prekolumbijskie i historyczne pozostałości kultury Pueblo i innych grup, zamieszkujących niegdyś południowo-zachodnie Kolorado, w tym sztuka naskalna, architektura kamienna (m.in. słynne osady klifowe kultury Pueblo budowane w schroniskach skalnych na stokach stromych kanionów), czy też wykorzystanie środowiska naturalnego przez grupy tubylcze, ale też przez europejskich i amerykańskich osadników, napływających na ten teren od XVIII/XIX wieku.

Ważnym aspektem polskich badań w Kolorado było nawiązanie współpracy z grupami tubylczymi, których konsultacje i pomoc w analizach ikonografii naskalnych malowideł i petroglifów (pozostawianych na ścianach kanionów i głazach) oraz w poznawaniu zmian zachodzących w osadnictwie i otaczającym krajobrazie, jest kluczowa dla zrozumienia dawnych kultur. Są to między innymi przedstawiciele plemienia Hopi (z Hopi Cultural Preservation Office), przebywający dzisiaj w rezerwacie w północnej Arizonie, potomkowie prekolumbijskiej rolniczej kultury Pueblo, która zamieszkiwała teren naszych badań do XIII wieku n.e., zanim przeniosła się na tereny dzisiejszej Arizony i Nowego Meksyku oraz Ute Górscy, mający swój rezerwat tylko kilkanaście kilometrów od terenu naszych badań, spadkobiercy łowiecko-zbierackich społeczności, które przybyły na te tereny dopiero po migracji Pueblo na południe. Ich tradycja ustna, przekazywana z pokolenia na pokolenie, stanowi cenne źródło informacji do poznania życia przodków.

Jestem bardzo wdzięczny za możliwość pokazania w Muzeum im. Jacka Malczewskiego w Radomiu części wyników naszych prac i badań w Kolorado w postaci zdjęć, multimediów, ale także oryginalnych zabytków. Ogromne podziękowania kieruję w stronę Dyrektora Muzeum, pana Leszka Ruszczyka, za przychylność i możliwość organizacji już drugiej wystawy opartej na badaniach prowadzonych przez Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz, w szczególny sposób, dziękuję kuratorom wystawy, Adelinie Szczerbińskiej i Pawłowi Cyganiewiczowi, którzy opracowali koncepcję ekspozycji, konsultowaną z nami na bieżąco.

Dziękuję również współpracownikom i wykonawcom projektu w Kolorado, którzy pomogli wydatnie w przygotowaniu materiałów do wystawy – przede wszystkim Katarzynie Ciomek, doktorantce w Szkole Doktorskiej Nauk Humanistycznych UJ, Bolesławowi Zychowi i Jakubowi Śliwie, ekspertom w dziedzinie fotografii cyfrowej i digitalizacji. Większość zdjęć prezentowanych na wystawie wykonał Robert Słaboński.

Osobno pragnę także podziękować instytucjom, które finansowały nasze badania. Przede wszystkim Narodowemu Centrum Nauki (m.in. granty 2017/26/E/HS3/01174 oraz 2024/55/B/HS3/02497), Crow Canyon Archaeological Center w Kolorado, Canyons of the Ancients National Monument/U.S. Bureau of Land Management oraz Konsulatowi Generalnemu USA w Krakowie.

Cliff Palace (Pałac Klifowy), największa osada-miasto skalne Indian Pueblo z XIII wieku n.e. (250 budynków), prawdopodobnie o charakterze obronnym. Park Narodowy Mesa Verde, Kolorado, fot. R. Słaboński

Cliff Palace, the largest rock settlement of the Pueblo Indians from the 13th century AD (250 buildings), probably of a defensive nature. Mesa Verde National Park, Colorado, photo by R. Słaboński

POŁUDNIOWY ZACHÓD AMERYKI PÓŁNOCNEJ

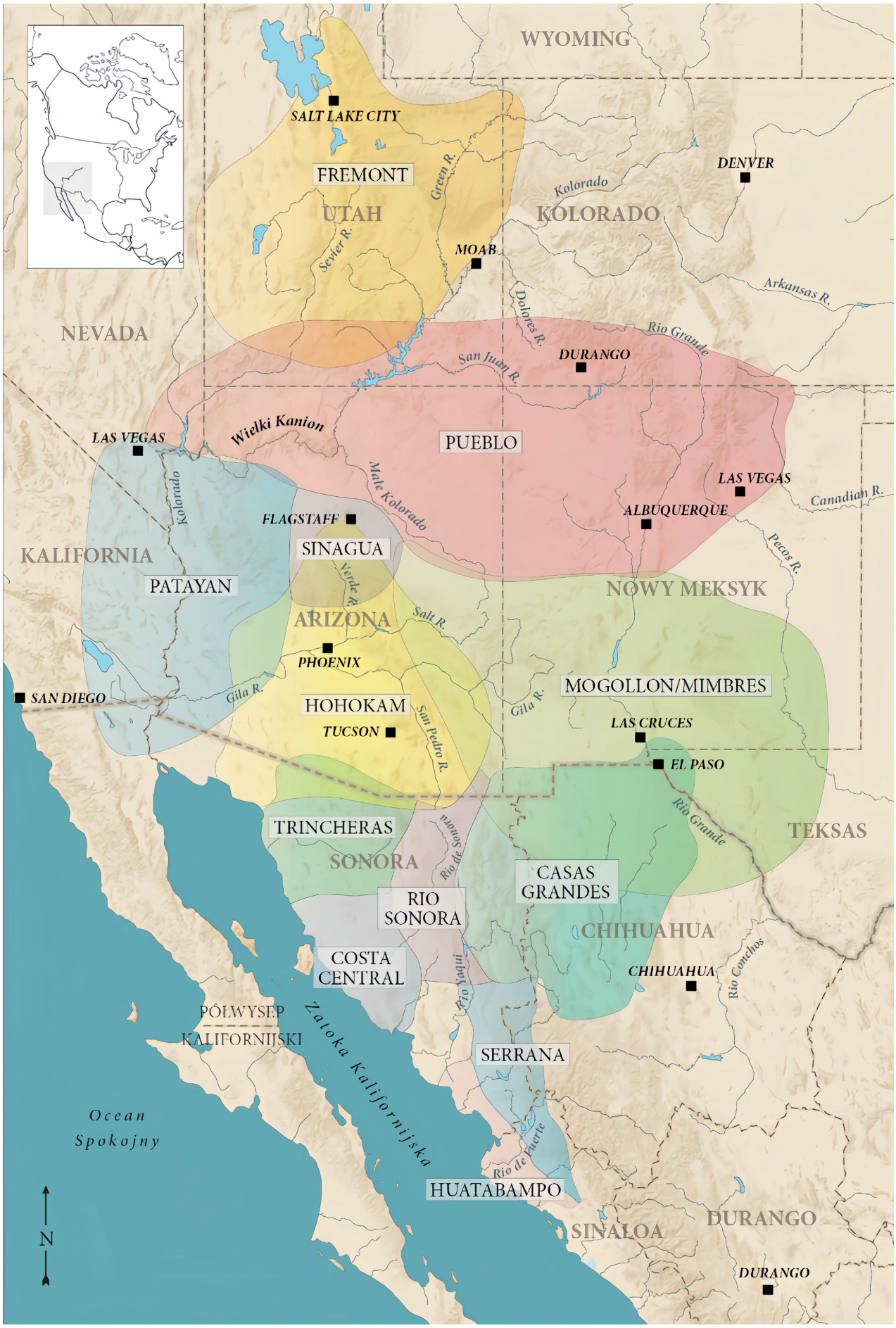
Południowy Zachód Ameryki Północnej to kraina wyjątkowa pod wieloma względami: geograficznym, archeologicznym i kulturowym — z charakterystycznymi krajobrazami, kanionami, piaskowcowymi formacjami i prawdziwymi pustyniami. Jest to także obszar, na którym rozwinęły się jedne z najbardziej złożonych społeczności indiańskich w prekolumbijskiej Ameryce Północnej. Wymownym świadectwem rozwoju tych kultur i ludów są do dzisiaj pozostałości wielkich osad i proto-miast rolniczych kultur Pueblo, Mogollon/Mimbres, Casas Grandes i Hohokam, budowanych z kamienia i drewna, które często przetrwały w niemal doskonałej kondycji ponad tysiąc lat. Dodatkowo w wielu miejscach możemy podziwiać przejawy dawnych wierzeń społeczności Pueblo i innych kultur tubylczych tego regionu, m.in. w postaci misternie zdobionej ceramiki oraz ikonografii sztuki naskalnej, czyli malowideł i petroglifów, pokrywających ściany kanionów czy pojedyncze głazy. Prekolumbijskie ślady rolniczych kultur indiańskich mieszają się od XIII/XV wieku n.e. z napływającymi na ten obszar plemionami łowiecko-zbierackimi Apaczów, Nawahów i Ute, a od XVI wieku n.e. — z pierwszymi Europejczykami i później amerykańskimi osadnikami.

Kultura Hohokam: rozwijała się w okresie 450–1450 n.e., głównie na pustyni Sonora, czyli w środkowej i południowej Arizonie oraz w północno-zachodnim Meksyku. Ludność tej kultury zbudowała imponującą sieć kanałów nawadniających pola uprawne, o długości nawet do 20–30 kilometrów – przy nich wyrastały duże osady i tworzyły się organizacje społeczno-polityczne kontrolujące gospodarkę wodną oraz handel z innymi kulturami Południowego Zachodu i Mezoameryką. Budowali oni boiska służące do gry w piłkę i jako miejsca targów. Prawdopodobni potomkowie kultury Hohokam to ludy O'odham (dawniej nazywani Pima i Papago), mieszkający dzisiaj w rezerwatach i wioskach po dwóch stronach granicy amerykańsko-meksykańskiej w Arizonie i Sonorze.

THE SOUTHWEST OF NORTH AMERICA

The Southwest of North America is a land unique in many respects: geographical, archaeological and cultural, with distinctive landscapes, canyons, sandstone formations, and real deserts. It is also a region where one of the most complex Indian communities in pre-Columbian North America have developed. The telling evidence of a development of those cultures and people are to these days the remainings of large settlements and proto-cities of agricultural cultures Pueblo, Mogollon/Mimbres, Casas Grandes, and Hohocam built out of stone and timber, which quite often survived in nearly perfect condition for over a thousand years. Additionally, the expressions of ancient beliefs of Pueblo societies and other indigenous cultures of this region, including the finely decorated ceramics and art rock iconography which is paintings and petroglyphs covering the walls of the canyons and single boulders, can be admired in many places. Pre-Columbian traces of agricultural Indian cultures mix from the 13th/15th century AD with arriving to this region hunter-gatherer tribes of Apache, Navajo, and Ute and from the 16th century AD with the first Europeans and later American settlers.

Hohocam Culture: developed between 450–1450 AD, mainly in the Sonoran Desert , which is central and southern Arizona and noth-western Mexico. The population of these culture built an impressive number of canals for irrigating fields, some of them 20–30 kilometers long. Nearby the large settlement arose and socio-political organisations were created to control water management and trade with other cultures of Southwest and Mesoamerica. They built play fields for playing ball and as a market place. Probably the O'odham people (formerly called Pima and Papago), living today in reservations and villages on both sides of mexican-american border in Arizona and Sonora, are the descendants of Hohocam culture.

Południowy Zachód Ameryki Północnej i najważniejsze kultury rolnicze okresu prekolumbijskiego.

The Southwestern United States and the most important agricultural cultures of the pre-Columbian period.

Kultura Mimbres/Mogollon: około 200–1400 n.e., środkowy i południowy Nowy Meksyk, wschodnia Arizona i północna część stanu Chihuahua w Meksyku. Ludność tej kultury mieszkała w bardzo dużych osadach (do ponad tysiąca mieszkańców w jednej) i wytwarzała m.in. pięknie dekorowaną ceramikę. Misy kultury Mimbres malowane były najczęściej czarnym barwnikiem, a artyści tworzyli złożone i niekiedy abstrakcyjne przedstawienia figuralne i geometryczne, które miały często znaczenie mitologiczne i religijne. W ikonografii ceramiki widać także kontakty kulturowe z Meksykiem i Mezoameryką. Duża ilość stanowisk Mimbres została zniszczona jeszcze w XX wieku n.e. przez rabusiów i poszukiwaczy skarbów.

Tradycja kulturowa Casas Grandes: około 700–1450 n.e., północny stan Chihuahua w Meksyku, południowa Arizona i Nowy Meksyk oraz zachodni Teksas. Kultura położona pomiędzy „światami": Południowym Zachodem i Mezoameryką, kontrolująca handel pomiędzy nimi. Architektura mieszkalna jest zbliżona do kultury Pueblo, a platformy kamienno-ziemne, pochówki i metalurgia do prekolumbijskiego Meksyku. Największe stanowisko kultury Casas Grandes – Paquimé, to jedyne starożytne miasto na Południowym Zachodzie, które miało kanały doprowadzające czystą wodę do domów oraz „kanalizację". Bogata kultura materialna, w tym pięknie zdobiona ceramika, boiska do gry w piłkę. Obecność ofiar z ludzi w pochówkach i bogatych depozytów (skarbów) złożonych z turkusów, muszli i wyrobów miedzianych.

Kultura Fremont: około 400–1300/1400 n.e., teren dzisiejszego stanu Utah i pogranicze z Kolorado oraz wschodnią Nevadą. Społeczności częściowo rolnicze (oddziaływania k. Pueblo – wschodnia część k. Fremont) i częściowo łowiecko-zbierackie/nomadyczne (zachód, bliżej Wielkiej Kotliny). Wytwórcy ogromnej ilości przykładów sztuki naskalnej, petroglifów i malowideł, umieszczanych na głazach i wysoko na skalnych ścianach kanionów. Motywy sztuki naskalnej kultury Fremont to m.in. przedstawienia wojowników i szamanów oraz polowań na zwierzęta, na przykład owce kanadyjskie, jelenie i bizony.

Mimbres/Mogollon Culture: around 200–1400 AD, central and southern New Mexico, eastern Arizona and a northern part of Chihuahua in Mexico. The population of these culture lived in large settlements (up to over a thousand people in each) and produced a beautifully decorated ceramics. The bowls of Mimbres Culture were painted mostly with black paint and the artists created a complex and sometimes abstract figural and geometric image, which meaning was often mythological and religious. In the iconography of the ceramics the cultural connections with Mexico and Mesoamerica can be seen. A large number of Mimbres sites were destroyed back in 20th century by robbers and treasure hunters.

Cultural tradition of Casas Grandes: around 700–1450 AD, northern Chihuahua in Mexico, southern Arizona and New Mexico, and western Texas. The culture situated between "worlds": Southwest and Mesoamerica, also controlled trade between them. The residential architecture falls close to the Pueblo Culture and stone-earthen platforms, burials, and metallurgy – to the pre-Columbian Mexico. The largest site of Casa Grande is Paquimé, the only ancient city in Southwest, equipped with canals transporting clean, drinking water to the houses, as well as sewage disposal. Rich material culture including beautifully decorated ceramics, playing fields. The presence of human sacrifices in burials and large deposits of "treasure" composed of turquoise, shells, and copper products have also been found.

Freemont Culture: around 400–1300/1400 AD, the territory of present day Utah and borderline with Colorado and eastern Nevada. The communities partly agricultural (an influence of Pueblo Culture – eastern Freemont Culture) and partly hunter-gatherer/nomadic (west, close to the Great Valley). Authors of a huge number of examples of rock art, petroglyphs, and paintings, placed on boulders and high up the rock walls of canyons. The motifs of rock art of the Freemont Culture are, among others, images of warriors and shamans, as well as hunting animals like bighorn sheep, deer, and bison.

Dziewczęta z plemienia Hopi Foto: Edward S. Curtis / Hopi girls. Photo: Edward S. Curtis

KULTURA PUEBLO

W okresie prekolumbijskim ludność kultury Pueblo zamieszkiwała rozległy obszar na Południowym Zachodzie Ameryki Północnej, obejmujący południowe części dzisiejszych stanów Utah i Kolorado oraz północną i środkową Arizonę i Nowy Meksyk. Jeden z podregionów, gdzie społeczności Pueblo rozwinęły się najpełniej to tzw. region Mesa Verde, który obejmuje przyległe części dzisiejszego Utah, Kolorado i Nowego Meksyku. Te stany graniczą ze sobą a dodatkowo ze stanem Arizona w jednym miejscu i ich granice przecinają się pod kątem prostym, dlatego obszar ten jest nazywany regionem Czterech Kątów (ang. Four Corners). Miejsce to położone jest dzisiaj w rezerwacie Indian Nawaho – znajduje się tam punkt widokowy dla turystów i pomnik, upamiętniający to niezwykłe miejsce styku granic czterech amerykańskich stanów.

Początki kultury Pueblo sięgają około 1000/500 roku p.n.e. Wyróżnia się dwa główne okresy w jej rozwoju: okres Wyplataczy Koszyków (do około 700 roku n.e.) oraz kolejny okres – Pueblo (od 700 roku n.e. do dzisiaj). W pierwszym okresie ludność mieszkała w wioskach składających się z kilku lub kilkunastu domostw, w półziemiankach, do których wejście prowadziło przez otwór w dachu. Gospodarka od początków opierała się na rolnictwie, zdominowanym przez uprawę kukurydzy, a także dyni i później fasoli. Starożytni Indianie Pueblo polowali także na zwierzęta, takie jak mulaki, króliki i indyki. Te ostatnie zdołali udomowić już w okresie Pueblo, wtedy doszła też uprawa bawełny na dużą skalę oraz handel z kulturami ościennymi i innymi regionami, jak na przykład starożytny Meksyk i Mezoameryka. Nie wytwarzano jeszcze wtedy ceramiki, ale doskonalono wytwórczość kultury materialnej i sztuki naskalnej.

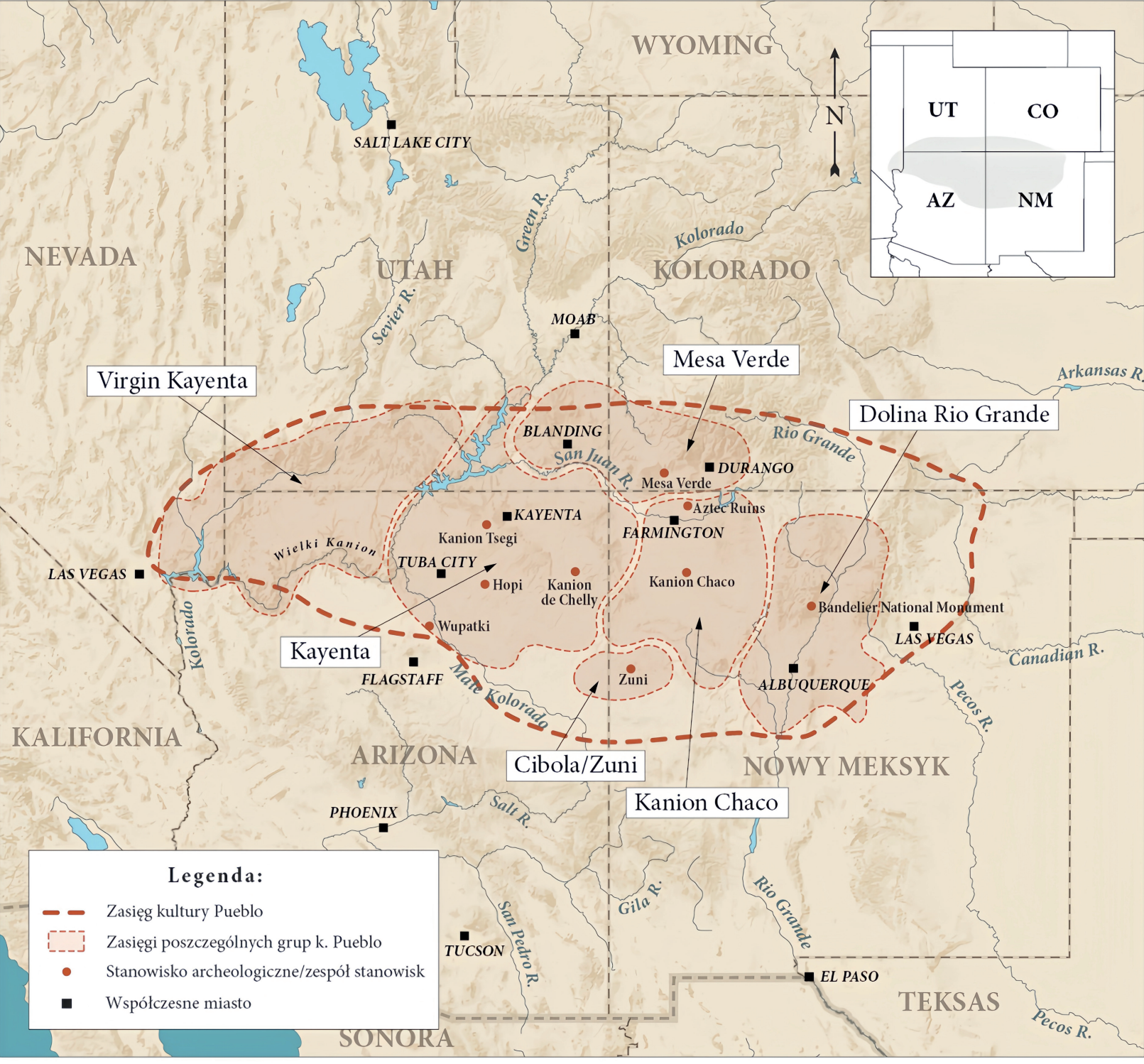
PUEBLO CULTURE

During the pre-Columbian period the Ancestral Pueblo culture inhabited a vast territory of southern parts of what's present day Utah and Colorado states as well as northern and central Arizona and New Mexico in the North American Southwest.

One of the regions where Pueblo communities developed to the fullest extent is so-called Mesa Verde region, which covers adjoining parts of today's Utah, Colorado and New Mexico. These states border each other plus Arizona at one point and their borders intersect at right angles, that's why the region is called "Four Corners". The place is nowadays situated within the Navajo Nation Reservation; there is a viewpoint for tourists there and the monument marking that remarkable site where four of American states meet.

The beginnings of Pueblo culture date back to 1000/500 BC, two main periods can be distinguished in its development: the Basketmaker period (till around 700 AD) and the successive Pueblo period (from 700 AD till now). During the first period the population lived in villages consisting of several or even over dozen of pit-houses, the entrance to which was through a hole in the roof.

From the very beginning its economy was based on agriculture dominated by cultivation of corn, pumpkin, and later beans. Ancestral Puebloans also hunted animals like mule deer, rabbit, and turkey. They managed to domesticate the latter yet during the Pueblo period, then cotton cultivation on a large scale also began as well as trade with neighboring cultures and other regions, like ancient Mexico or Mesoamerica. Ceramics was not yet produced at that time but the other material culture and rock art was skillfully created.

Mapa zasięgu kultur Pueblo z zaznaczonymi obszarami, gdzie rozwijały się różne grupy tej kultury oraz najważniejszymi stanowiskami i regionami osadniczymi.

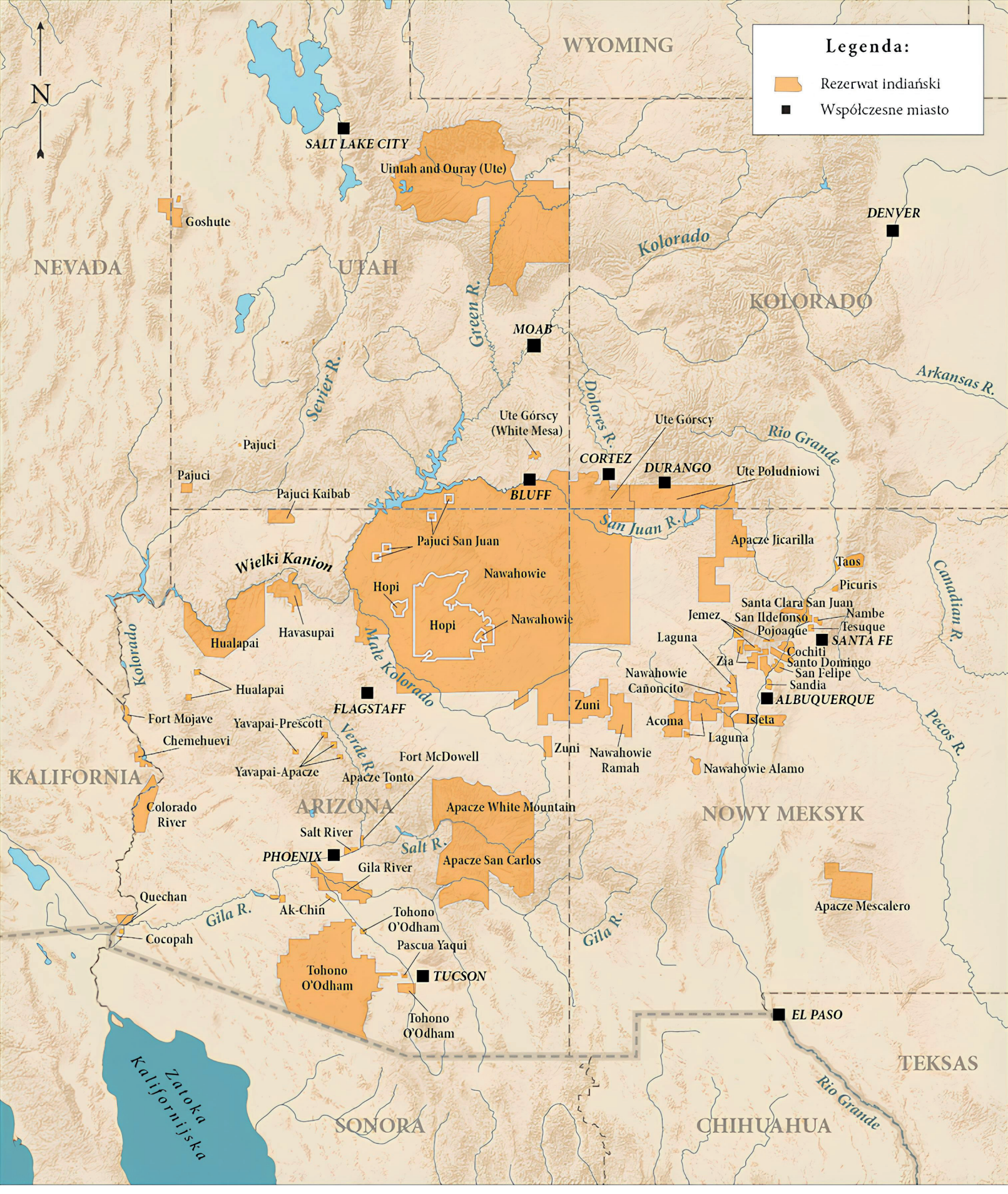
Map showing the range of Pueblo cultures, with areas marked where different groups of this culture developed, as well as the most important sites and settlement regions.

W okresie Pueblo architektura przeszła szereg znaczących zmian – zaczęto wznosić wysokie na dwa i trzy piętra budynki z kamienia, budowano także podziemne struktury do odprawiania rytuałów i ceremonii religijnych, tzw. kivy. Pierwsi Europejczycy na Południowym Zachodzie (hiszpańscy misjonarze i konkwistadorzy) używali na określenie tych osad terminu „pueblo", co w języku hiszpańskim oznaczało „wioskę" lub „lud". W niektórych regionach, jak na przykład w Mesa Verde w Kolorado, czy w Kanionie Chaco w Nowym Meksyku, powstawały prawdziwe „aglomeracje", składające się z osad, z których każda mogła być zamieszkiwana przez kilkaset lub nawet ponad tysiąc osób.

Szczyt rozwoju kultury Pueblo w regionie Mesa Verde przypadł na XIII wiek n.e., ale zbiegł się w czasie także z niekorzystnymi zmianami środowiska naturalnego i klimatu, a także z intensyfikacją konfliktów i walk, prawdopodobnie pomiędzy różnymi grupami Pueblo lub nadciągającymi na ten obszar plemionami łowiecko-zbierackimi, przodków dzisiejszych Apaczów, Nawaho i Ute. W konsekwencji cały region Mesa Verde opustoszał pod koniec XIII wieku n.e., a przetrwałe grupy Pueblo migrowały na południe i południowy wschód. Obecnie w Arizonie i Nowym Meksyku znajduje się dwadzieścia rezerwatów, w których znajdują się osady Pueblo, między innymi Hopi, Zuni, Acoma i Jemez. Kultura Pueblo stanowi więc przykład ciągłości kulturowej od czasów prekolumbijskich do współczesności, a niektóre osady zbudowane jeszcze w XIII i XIV wieku n.e. są nadal zamieszkałe do dzisiaj. Są to niewątpliwie najstarsze miasta Ameryki Północnej, znacznie starsze niż te wybudowane po przybyciu Europejczyków do Nowego Świata.

During the Pueblo period architecture underwent a number of significant changes. Two and three-storey stone buildings began to be built as well as underground structures, so-called "kiva", to perform rituals and religious ceremonies. The first Europeans in the Southwest (they were Spanish missionaries and conquistadors) used the term "pueblo" to describe these settlements which in Spanish means "village" or "people".

In some regions, for example in the Mesa Verde region in Colorado or Chaco Canyon in New Mexico, real agglomerations were created, consisting of settlements each of which could be inhabited by several hundred or even over a thousand people. The peak of the development of Ancestral Pueblo culture in the Mesa Verde region fell on the 13th century AD, but it coincided with unfavourable changes in the natural environment and climate as well as the intensification of conflicts and violence between various Pueblo groups or hunter-gatherer tribes coming to the area, like the ancestors of today Apache, Navajo or Ute. In a consequence the entire Mesa Verde region became deserted at the end of 13th century and the surviving Pueblo groups migrated south and southeast.

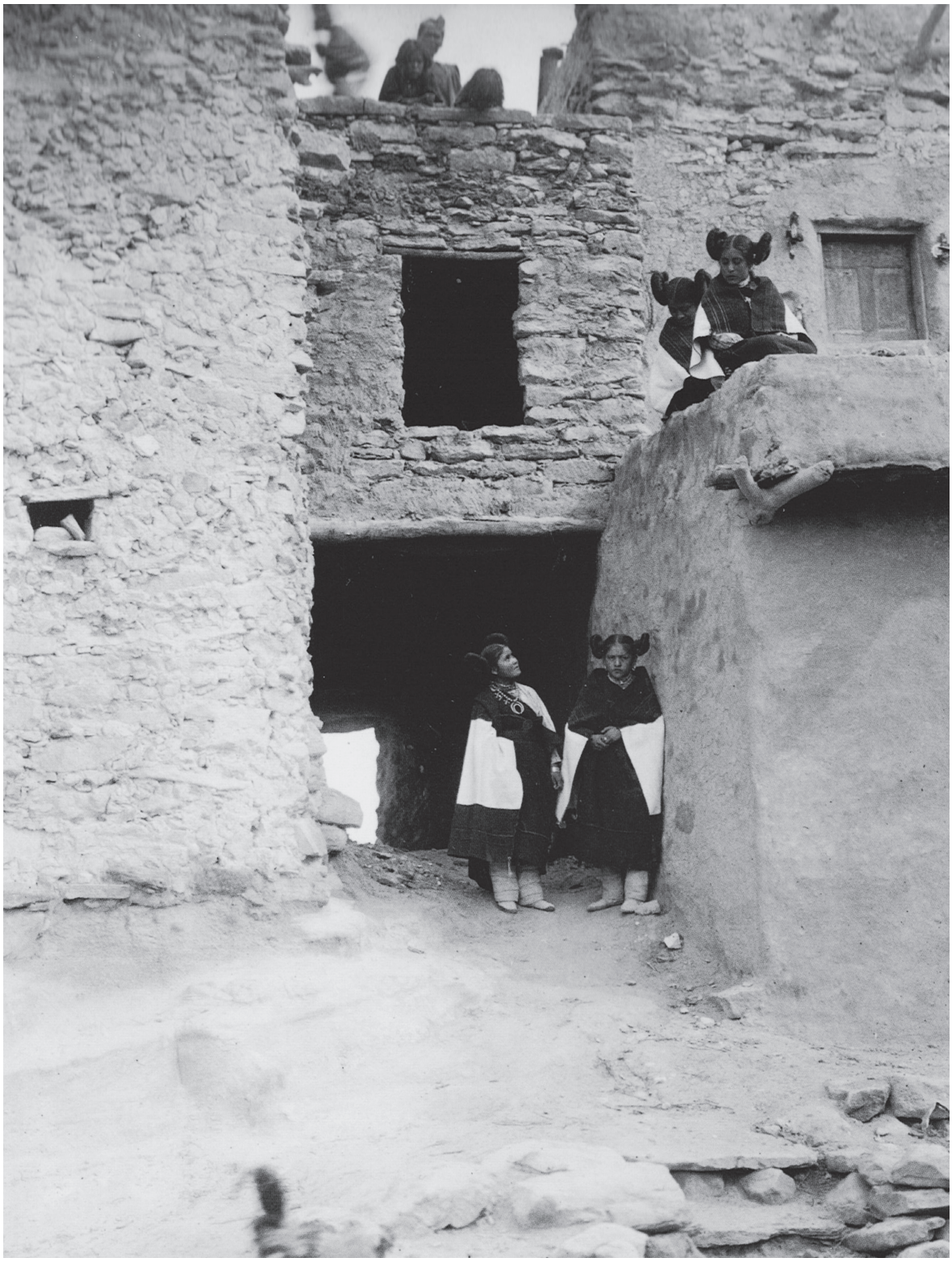

Mapa ukazująca położenie współczesnych rezerwatów indiańskich na Południowym Zachodzie USA, pokrywająca się w dużej części z terenami kultur indiańskich, na których zastali ich hiszpańscy konkwistadorzy.

A map showing the location of contemporary Indian reservations in the Southwestern United States, largely coinciding with the areas of Indian cultures where the Spanish conquistadors found them.

Kosze. Apacze, Foto: Edward S. Curtis / Baskets. Apache, Photo: Edward S. Curtis

Typowa wiejska scena ilustrująca wiele cech architektury pueblo. Hopi. Foto: Edward S. Curtis / A typical village scene illustrating many features of pueblo architecture. Photo: Edward S. Curtis

Dziewczęta z plemienia Hopi Foto: Edward S. Curtis / Hopi girls. Photo: Edward S. Curtis

Kobieta plemienia Zuni Foto: Edward S. Curtis / Zuni women. Photo: Edward S. Curtis

Architektura. Hopi. Foto: Edward S. Curtis / Architecture. Hopi. Photo: Edward S. Curtis

Garncarka z plemienia Zuni. Foto: Edward S. Curtis / The Potter. Zuni. Photo: Edward S. Curtis

Dziewczyna z plemienia Hopi. Foto: Edward S. Curtis / Hopi girl. Photo: Edward S. Curtis

Tewa. Foto: Edward S. Curtis / Tewa. Photo: Edward S. Curtis

Południowy Zachód jest obszarem o dość zróżnicowanych warunkach geograficznych i klimatycznych, na którym dominującymi elementami krajobrazu są gorące i suche półpustynne i pustynne równiny stepowe, z rzadka porośnięte krzewami lub kaktusami oraz opuncjami, jałowcem, bylicą i karłowatymi sosnami piniowymi. Z pustyń wyrastają ostańce skalne oraz liczne piaskowcowe płaskowyże, które poprzecinane są wieloma kanionami i wąwozami, jak również szerokimi dolinami rzecznymi i wysokimi pasmami górskimi (te sięgają nawet ponad 4000 m n.p.m.). Typowa roślinność dla tych wyżej położonych terenów to lasy jałowcowe, sosnowe, świerkowe, ale też liściaste z przewagą brzozy, topoli i dębów.

Centralna i centralno-północna część Południowego Zachodu (z regionem Czterech Kątów) położona jest na Wyżynie Kolorado, wznoszącej się w większości powyżej 1524 m n.p.m. i obejmującej powierzchnię 337 tysięcy kilometrów kwadratowych. Ten wielki płaskowyż, obejmujący zachodnią część Kolorado, wschodnią i południową część Utah, północną Arizonę i północno-zachodni Nowy Meksyk, ograniczony jest przez kilka pasm górskich, m.in. Góry Skaliste (w Kolorado), góry San Juan (Kolorado) i góry Uinta (Utah) oraz pasmo gór Mogollon (Arizona-Nowy Meksyk). Blisko 90 procent obszaru Wyżyny Kolorado znajduje się

The Southwest is an area with quite diverse geographical and climatic conditions, where the landscape is dominated by hot and dry semi-desert and desert steppe plains sparsely covered with shrubs or cacti and prickly pears, juniper, mugwort, and dwarf pine trees. Rock outcrops and numerous sandstone plateaus rise from the deserts, intersected by many canyons and gorges, as well as wide river valleys and high mountain ranges (reaching over 4,000 m above sea level). The typical vegetation for these higher areas includes juniper, pine, and spruce forests, but also deciduous forests dominated by birch, poplar, and oak trees.

The central and north-central part of the Southwest (including the Four Corners region) is located in the Colorado Plateau, which rises mostly above 1,524 m above sea level and covers an area of 337,000 square kilometers. This great plateau, covering the western part of Colorado, eastern and southern Utah, northern Arizona, and northwestern New Mexico, is bounded by several mountain ranges, including the Rocky Mountains (in Colorado), the San Juan Mountains (Colorado), the Uinta Mountains (Utah), and the Mogollon Mountains (Arizona-New

w dorzeczu rzeki Kolorado (wraz z Wielkim Kanionem Kolorado). Obszar Wyżyny Kolorado jest bogaty w surowce naturalne, takie jak węgiel kamienny (używany do wypału ceramiki w okresie prekolumbijskim przez niektóre grupy indiańskie) oraz gaz ziemny, ropa naftowa i uran. Tereny górskie były natomiast bogatym źródłem obsydianu, pożądanego przez wiele społeczności prekolumbijskich i historycznych Indian z Południowego Zachodu i Meksyku, a formacje piaskowcowe, tworzące płaskowyże, dostarczały doskonałego i stosunkowo łatwego w obróbce budulca dla ludności kultur Pueblo i innych kultur.

Część zachodnia i południowa to region kotlin i łańcuchów górskich. Rejon ten na północy sięga aż po stany Idaho i Oregon, a jego wschodni i południowy kraniec znajduje się na Południowym Zachodzie. Pasma górskie jak Sierra Ancha czy Sierra Madre Zachodnia w Meksyku nie są tak wysokie jak Góry Skaliste, dlatego często były eksplorowane przez różne grupy ludzkie, w tym rolników.

Dwie największe pustynie tego regionu to Pustynia Mojave i Pustynia Sonora. Rzeki Kolorado, Gila, Salt czy Conchos (i kilka z ich dopływów) umożliwiły w przeszłości powstanie na tym terenie złożonych struktur społecznych i osadniczych, związanych z rozbudowanymi systemami sztucznej irygacji i budowaniem kanałów nawadniających pola uprawne (m.in. kultury Hohokam i Casas Grandes).

Najmniej zamieszkałym i eksploatowanym regionem wydaje się być wschodnia część Południowego Zachodu, czyli pogranicze z rejonem Wielkich Równin. Ten region jest jednak ważny w kontekście wschodniego osadnictwa kultury Pueblo, ale też Apaczów, i kontaktów handlowych pomiędzy kulturami Pueblo i Hohokam, a plemionami Wielkich Równin. Bardzo suchy klimat i odpowiednie warunki geologiczne spowodowały powstanie tu dużych złóż i depozytów soli, chętnie pozyskiwanej m.in. przez ludy Pueblo. Ważnymi towarami handlowymi były mięso, skóry i kości bizonów oraz różne gatunki kamieni i krzemieni.

Drewno wielu gatunków drzew (jałowiec, sosna) było wykorzystywane do konstrukcji domostw. Nasiona i orzechy roślin, np. jałowca i sosny piniowej, były zbierane i spożywane, z kwiatów i liści oraz owoców kaktusów przyrządzano jedzenie oraz napoje (w tym alkoholowe), wiele roślin służyło również w ziołolecznictwie i medycynie (jałowiec stosowany do dzisiaj na ból głowy przez współczesnych Indian Nawaho). Z włókien juki

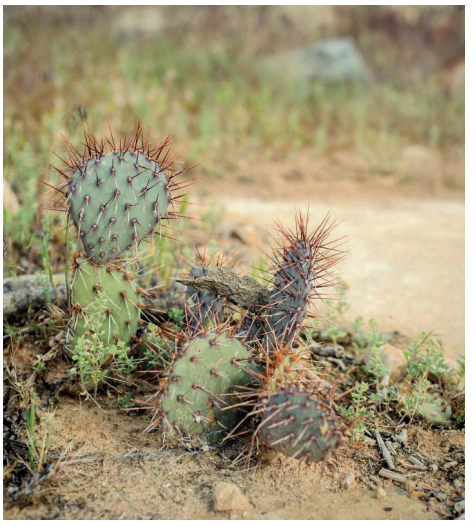
Mexico). Nearly 90 percent of the Colorado Plateau is located in the Colorado River basin (including the Grand Canyon). The Colorado Plateau region is rich in natural resources such as coal (used for firing ceramics in pre-Columbian times by some Native American groups) as well as natural gas, oil, and uranium. The mountainous areas were a rich source of obsidian, sought after by many pre-Columbian and historical Native American communities in the Southwest and Mexico. The sandstone formations that make up the plateaus provided excellent and relatively easy-to-work building material for the Pueblo and other cultures.

The western and southern parts are known as the Basin and Range Region. This region extends north to the states of Idaho and Oregon, and its eastern and southern ends are located in the Southwest. Mountain ranges such as the Sierra Ancha and Sierra Madre Occidental in Mexico are not as high as the Rocky Mountains, so they were often explored by various groups of people, including farmers. The two largest deserts in this region are the Mojave Desert and the Sonoran Desert. The Colorado, Gila, Salt, and Conchos rivers and several of their tributaries have enabled the development of complex social and settlement structures in the past, associated with extensive artificial irrigation systems and the construction of canals to irrigate farmland (including the Hohokam and Casas Grandes cultures).

The least populated and exploited region seems to be the eastern part of the Southwest, the borderland with the Great Plains region. However, this region is important in the context of the eastern settlement of the Pueblo culture, but also of the Apaches, and trade contacts between the Pueblo and Hohokam cultures and the tribes of the Great Plains. The very dry climate and suitable geological conditions led to the formation of large salt deposits, which were eagerly mined by the Pueblo peoples, among others. Important trade goods included meat, bison hides and bones, and various types of stones and flints.

Wood from many species of trees (juniper, pine) was used for the construction of houses. The seeds and nuts of plants such as juniper and pine were collected and eaten, while the flowers, leaves, and fruits of cacti

wyrabiano i nadal wyrabia się wiele przedmiotów codziennego użytku, jak kosze, pojemniki, elementy ubrań, sandały, liny itp. Drewno pozyskiwane było również na opał.

Najczęściej występującymi zwierzętami regionu są królaki (Sylvilagus), zające (Lepus), różne gatunki jelenia: mulak czarnoogonowy (Odocoileus hemionus), jeleń szlachetny (Cervus elaphus), a na terenach górskich – owca kanadyjska (Ovis canadensis) oraz antylopa (Antilocapra americana). Rzadko występującym zwierzęciem jest natomiast łoś (Cervus elaphus). Na te zwierzęta polowały grupy zbieracko-łowieckie, ale także społeczności rolników, np. Pueblo, Mogollon, czy Hohokam – dla uzupełnienia swojej diety lub w okresach nieurodzajów. Jednym z najważniejszych ptaków dla wielu społeczności indiańskich w Ameryce Północnej, w tym Południowego Zachodu, był indyk (Meleagris gallopavo), na którego polowano i który został udomowiony w społecznościach kultury Pueblo już około VII wieku n.e. Stanowił on podstawę diety ludności kultury Pueblo. Jego pióra wykorzystywano jako ozdoby, jak i elementy regaliów (tzw. pałeczki modlitewne paho u Hopi) i strojów ceremonialnych. Dla ceremonii i rytuałów religijnych społeczności Pueblo ważne były także papugi (cenne były ich pióra, ale także składano w ofierze całe ptaki, na przykład podczas równonocy wiosennej), sprowadzone na Południowy Zachód aż z Meksyku i lasów tropikalnych pogranicza Meksyku i Gwatemali, jak i ptactwo wodne: kaczki i czaple oraz ptaki drapieżne, m.in. orły, które chwytano w celu pozyskania piór, a czasem hodowano je w osadach (zwyczaj znany w wioskach Indian Pueblo oraz Ute).

Gatunki zwierząt mniej licznie występujące na tym terenie to: ryś rudy (Lynx rufus), kojot (Canis latrans), lis szary (Urocyon cinereoargenteus), niedźwiedź czarny (Ursus americanus) i puma

were used to prepare food and beverages (including alcoholic ones). Many plants were also used in herbal medicine and medicine (juniper is still used today by the modern Navajo Indians to treat headaches). Yucca fibers were and still are used to make many everyday items such as baskets, containers, clothing, sandals, ropes, wood was also harvested for fuel. The most common animals in the region are rabbits (Sylvilagus), hares (Lepus), various species of deer: blacktailed deer (Odocoileus hemionus), red deer (Cervus elaphus), and in mountainous areas, Canadian sheep (Ovis canadensis) and antelope (Antilocapra americana). A rare animal is the moose (Cervus elaphus). These animals were hunted by hunter-gatherer groups, but also by farming communities, such as the Pueblo, Mogollon, and Hohokam, to supplement their diet or during periods of crop failure. One of the most important birds for many Native American communities in North America, including the Southwest, was the turkey (Meleagris gallopavo), which was hunted and domesticated in Pueblo communities as early as the 7th century AD. It was the staple of the Pueblo diet. Its feathers were used as decorations and elements of regalia (as the so-called paho prayer sticks of the Hopi) and ceremonial costumes. Parrots, brought to the Southwest from Mexico and the tropical forests on the border between Mexico and Guatemala, were also important for the ceremonies and religious rituals of the Pueblo communities (the feathers of these birds were valuable, but whole birds were also sacrificed, for example during the spring equinox), as were waterfowl: ducks and herons, and birds of prey, including eagles, which were captured

(Felis concolor). Oprócz znaczenia ekonomicznego i gospodarczego część z tych zwierząt była ważna dla niektórych społeczności ze względu na wierzenia, ceremonie i rytuały. Niektóre zwierzęta kotowate, bizony czy muflony przedstawiane były w sztuce naskalnej, malowidłach i petroglifach już od okresu archaiku, ale też w późniejszych rolniczych kulturach Peublo, Fremont i Hohokam oraz przez grupy łowiecko-zbierackie Indian Ute, Nawaho i inne. Niekiedy mogło się to wiązać z tak zwaną magią łowiecką, czasem były to przedstawienia poszczególnych rodów (klanów), a także sił witalnych i odradzania się życia, jak choćby w przypadku stylizowanej łapy niedźwiedzia w sztuce naskalnej Indian Ute i Pueblo.

for their feathers and sometimes bred in settlements (a custom known in Pueblo and Ute Indian villages).

Animal species less common in this area include the bobcat (Lynx rufus), coyote (Canis latrans), gray fox (Urocyon cinereoargenteus), black bear (Ursus americanus), and puma (Felis concolor). In addition to their economic and commercial importance, some of these animals were important to certain communities in terms of beliefs, ceremonies, and rituals. Some felines, bison, and mouflons were depicted in rock art, paintings, and petroglyphs as early as the Archaic period, but also in the later agricultural cultures of the Pueblo, Fremont, and Hohokam, as well as by the hunter-gatherer groups of the Ute, Navajo, and other Indians. Sometimes this may have been related to so-called hunting magic, sometimes it was a representation of individual families (clans), as well as vital forces and the rebirth of life, as in the case of the stylized bear paw in the rock art of the Ute and Pueblo Indians.

WYOMING
SALT LAKE CITY
Góry Uinta
NEVADA
UTAH
Green R.
Kolorado
Sevier R.
MOAB
Góry La Sal
Markagunt Plateau
Góry San Juan
San Juan R.
DURANGO
Wyżyna Kolorado
KALIFORNIA
LAS VEGAS
Wielki Kanion
Pustynia Mojave
Kolorado
ARIZONA
FLAGSTAFF
Mate Kolorado
Verde R.
Mogollon Rim
Salt R.
PHOENIX
SAN DIEGO
Gila R.
TUCSON
Pustynia Sonora
San Pedro R.
Rio Magdalena
Rio de Sonora
SONORA
HERMOSILLO
Sierra Madre Zachodnia
Rio Yaqui
PÓŁWYSEP KALIFORNIJSKI
Ocean Spokojny
Zatoka Kalifornijska
Rio de Fuerte
SINALOA
N

Mapa Południowego Zachodu Ameryki Północnej, z zaznaczonymi najważniejszymi prowincjami fizyczno-geograficznymi, rzekami i pasmami górskimi.

Photo map of the Southwestern United States, with the most important physical-geographical provinces, rivers, and mountain ranges marked.

POCZĄTKI UPRAW NA POŁUDNIOWYM ZACHODZIE

Na Południowym Zachodzie Ameryki Północnej proces przechodzenia od zbieractwa i łowiectwa do rolnictwa przebiegał raczej powoli i był zróżnicowany regionalnie. Wydaje się, że najważniejszym momentem było przyjęcie kukurydzy (około 2200–2000 roku p.n.e.), która przybyła z kolejnymi falami ludzi, migrujących z obszarów dzisiejszego Meksyku. Razem z kukurydzą pojawiła się dynia i inne rośliny dyniowate, a z czasem społeczności Południowego Zachodu przejęły też znajomość upraw innych roślin, między innymi tykwy (około 300 roku p.n.e.), a później także różnych gatunków fasoli. W VII wieku n.e. na Południowym Zachodzie na dużą skalę zaczęła być uprawiana bawełna, a w niektórych regionach także agawa, amarant, rodzaj jęczmienia, juka czy papryka. Jednak to kukurydza, dynia i fasola były, jak się wydaje, najważniejsze dla indiańskich społeczności tego obszaru i stopniowo zaczęły stanowić podstawę ich diety, w dalszym ciągu jednak uzupełnianą, w jakimś stopniu, polowaniami na zwierzęta i zbieractwem dzikich roślin.

Każda z tych roślin miała wielorakie znaczenie praktyczne. Kukurydza dostarczała węglowodanów, fasola – białka, dynie i tykwy – nasion, miąższu i materiału, z którego wytwarzano naturalne pojemniki. Jeśli chodzi o kukurydzę, to znanych jest wiele jej odmian – z samego Południowego Zachodu jest ich przynajmniej kilka lub kilkanaście i różnią się od siebie kolorem, kształtem, wielkością kolb i ziaren, a także smakiem. Możliwość ich suszenia i przechowywania dawała pewne źródło pożywienia także po zbiorach, praktycznie przez cały rok.

Trzy Siostry

Kukurydza, fasola i dynia – te trzy rośliny stanowią formę, jak to możemy dzisiaj nazwać, uprawy współistniejącej – techniki rolniczej, w której dwie lub więcej roślin uprawnych sadzi się razem na jednym poletku lub działce. Trzy rośliny funkcjonują jako całość, zapewniając wyższe plony. Pomagają sobie nawzajem rosnąć, tworząc żyzną glebę, która jest bardziej odporna na choroby niszczące uprawy.

THE BEGINNINGS OF CULTIVATION IN THE SOUTHWEST

In the Southwest of North America, the transition from gathering and hunting to agriculture was rather slow and varied from region to region. It seems that the most important moment was around 2200–2000 BC, with the introduction of corn, which arrived with successive waves of people migrating from what is now Mexico. Pumpkins and other cucurbits appeared practically at the same time as corn, and over time, communities in the Southwest also adopted the cultivation of other plants, including gourds around 300 BC and later various species of beans. In the 7th century AD, cotton began to be cultivated on a large scale in the Southwest, and in some regions also agave, amaranth, a type of barley, yucca, and peppers. However, it seems that corn, squash, and beans were the most important for the Native American communities in this area and gradually became the basis of their diet, which was still supplemented to some extent by hunting animals and gathering wild plants.

Each of these plants had multiple practical uses. Corn provided carbohydrates, beans provided protein, and pumpkins and gourds provided seeds, pulp, and material for making natural containers. When it comes to corn, there are many known varieties; there are at least several or a dozen from the Southwest alone, and they differ in color, shape, size of cobs and kernels, as well as taste, and the possibility of drying and storing them provided a reliable source of food even after the harvest, practically throughout the year.

Three Sisters

Corn, beans, and squash—these three plants constitute what we might call today a form of coexisting cultivation, an agricultural technique in which two or more crops are planted together in a single field or plot. The three plants function as a whole, providing higher yields; they help each other grow,

Kukurydza, fasola i dynia tworzyły system uprawy znany jako „Trzy Siostry". Sadzone razem wzajemnie się uzupełniały i wspierały: kukurydza dawała podporę pnącej się fasoli, fasola użyźniała glebę wiążąc związki azotu, a dynia zatrzymywała wilgoć i chroniła przed chwastami oraz szkodnikami.

Kukurydza, fasola i dynia spożywane razem stanowią kompletny i zbilansowany posiłek. Kukurydza ma niską zawartość białka, ale dostarcza węglowodanów. Fasola jest bogatym źródłem białka i zawiera aminokwasy, których brakuje kukurydzy. Dynia z kolei dostarcza innych witamin i minerałów niż kukurydza lub fasola. Wszystkie trzy rośliny można suszyć i wykorzystywać do celów spożywczych przez wiele miesięcy.

Znaczenie duchowe i kulturowe

Dla ludów Pueblo „Trzy Siostry" nie były wyłącznie źródłem pożywienia. Postrzegano je jako dary od bóstw, przodków i natury. Ich wzrost symbolizował równowagę i współpracę – wartości istotne zarówno w codziennym życiu, jak i w obrzędach związanych z plonami. Te trzy rośliny miały także praktyczne zastosowanie: z liści kukurydzy wyrabiano maty, liny, lalki i figurki, a z twardych dyń różne pojemniki i naczynia. Szczególnie ważna, wręcz święta, była kukurydza, której znano wiele odmian. Oprócz żółtej między innymi także bardzo słodką niebieską oraz czerwoną i brązową.

Uprawa „Trzech Sióstr" była znana na całym kontynencie, od Południowego Zachodu po północny-wschód Ameryki Północnej. Przetrwała wieki i jest ceniona do dziś – zarówno przez społeczności tubylcze, jak też badaczy kultury i współczesnych ogrodników. Kukurydza współcześnie rozprzestrzeniła się daleko poza Amerykę, jest spożywana przez ludzi oraz stanowi paszę dla zwierząt hodowlanych na całym świecie, a w niektórych krajach afrykańskich, które borykają się z brakiem żywności i suszą, niektóre odmiany kukurydzy szczególnie odporne na brak wody, stają się jednymi z głównym roślin uprawnych, pomagających w walce z głodem.

creating fertile soil that is more resistant to diseases that destroy crops.

Corn, beans, and squash formed a cultivation system known as the "Three Sisters." Planted together, they complemented and supported each other: corn provided support for climbing beans, beans fertilized the soil by binding nitrogen compounds, and squash retained moisture and protected against weeds and pests.

Corn, beans, and pumpkin eaten together make a complete and balanced meal. Corn is low in protein but provides carbohydrates. Beans are a rich source of protein and contain amino acids that corn lacks. Pumpkin, in turn, provides vitamins and minerals that corn and beans do not. All three plants can be dried and used for food for many months.

Spiritual and cultural significance

For the Pueblo peoples, the "Three Sisters" were not just a source of food. They were seen as gifts from the gods, ancestors, and nature. Their growth symbolized balance and cooperation – values important in both everyday life and harvest rituals. These three plants also had practical uses: corn leaves were used to make mats, ropes, dolls, and figurines, while hard pumpkins were used to make various containers and dishes. Corn is particularly important, even sacred, and there are many varieties, including yellow, very sweet blue, red, and brown.

The Three Sisters cultivation system was known throughout the continent, from the Southwest to the Northeast of North America. It has survived for centuries and is still valued today – both by indigenous communities and by cultural researchers and modern gardeners. Corn has now spread far beyond America, is consumed by humans and used as feed for livestock around the world, and in some African countries struggling with food shortages and drought, certain varieties of corn that are particularly resistant to water shortages are becoming one of the main crops helping to combat hunger.

Dziewczęta z plemienia Hopi mielące mąkę. Foto: Edward S. Curtis / Hopi girls grinding flour. Photo: Edward S. Curtis

Tancerze Katchina. Hopi. Foto: Edward S. Curtis / Katchina's dancers. Hopi. Photo: Edward S. Curtis

PRZYWOŁYWANIE DESZCZU I MODLITWA O URODZAJ – KACHINY W ŚWIECIE PUEBLO

Kult Kachina (nazywany także Katchina lub Katsina) stanowi jedną z form obrzędowości, praktykowaną wśród historycznych i współczesnych społeczności Pueblo, zamieszkujących Arizonę i Nowy Meksyk, ale swymi korzeniami sięga do okresu prekolumbijskiego. Kachiny w wierzeniach Pueblo to pośrednicy pomiędzy światem ludzi i światem duchów oraz przodkami, którzy są odpowiedzialni za przywoływanie deszczu, zapewnienie urodzaju i płodności ziemi oraz inne potrzebne ludziom sprawy.

Z dużym prawdopodobieństwem genezę kultu i wierzeń Kachina należy wiązać z pierwszymi dekadami XIV wieku n.e., krótko po wielkiej migracji ludności Pueblo z regionu Mesa Verde, która nastąpiła pod koniec XIII wieku n.e. Wczesne

KACHINAS IN THE PUEBLO WORLD

The Kachina cult (also spelled Katchina or Katsina) constitutes a form of ritual practice among historical and contemporary Pueblo communities in Arizona and New Mexico, with origins tracing back to pre-Columbian times. Within Pueblo cosmology, Kachinas are considered intermediaries between the human and spirit worlds, responsible for summoning rain, ensuring agricultural fertility, and overseeing other matters critical to human well-being.

The origins of the Kachina cult and its associated beliefs are likely to date to the early decades of the 14th century AD, shortly after the major migration of Pueblo populations from the Mesa Verde region at the end of the

świadectwa kultu Kachina odnaleziono między innymi w źródłach archeologicznych w dolinach rzek Małe Kolorado w Arizonie oraz głównie Rio Grande w Nowym Meksyku. Pewne elementy symboliki związane z obrzędowością Kachina wskazują też na jej związek z Mezoameryką, a jej przejawy początkowo można spotkać w sztuce naskalnej i ornamentyce ceramiki w kulturze Mimbres, w południowej części stanu Nowy Meksyk. Ważną składową takich zdobień były również przedstawienia masek, wizerunków twarzy z wyraźnie zaznaczonymi zębami i licznych motywów zoomorficznych, a także postaci nawiązujących do mezoamerykańskich bóstw płodności i deszczu, takich jak Quetzalcoatl (Pierzasty Wąż) oraz Tlaloc (bóstwo deszczu).

Ceremonializm związany z kultem Kachina stanowi centralny element kultu wielu grup Pueblo do dzisiaj, a ich przychylność wobec ludzi, wyrażana jest poprzez zapewnienie pomyślności w formie obfitych opadów i, będącego ich konsekwencją, urodzaju. Ich dobroczynność nie jest jednak cechą stałą i nieodpowiednie zachowanie wobec nich skutkować może zesłaniem na mieszkańców wiosek różnego rodzaju kar. Cykl ceremonialny, związany ściśle z cyklem rolniczym ludności Pueblo w Nowym Meksyku i Arizonie, wiąże się z obecnością duchów Kachina w wioskach. Według wierzeń Pueblo przebywają one w osadach przez około pół roku, od początku stycznia do lipca, i okres ten związany jest z serią obrzędów i ceremonialnych tańców. Potem udają się one z powrotem do swoich siedzib, najczęściej identyfikowanych jako góry, jeziora lub źródła wody. W wierzeniach Hopi, Kachiny zamieszkują konkretne góry, czyli pasmo górskie San Francisco Peaks w zachodniej Arizonie.

Sam termin „Kachina" używany jest także dla określenia drewnianych figurek wykonywanych z topoli, a także tancerzy, którzy podczas ceremonialnych tańców noszą odpowiednie stroje – w postaci bawełnianych przepasek i spódniczek, często z dodatkowymi aplikacjami, takimi jak gałązki świerku czy pióra. Często strój uzupełniają także dodatki w postaci biżuterii z turkusu i muszli oraz instrumenty muzyczne, głównie grzechotki. Najważniejszym elementem stroju są jednak, wielobarwne i wyjątkowe dla każdego z duchów, maski z aplikacjami, które pozwalają tancerzowi uosabiać poszczególne z Kachin (wzory, którymi maski są malowane mają kluczowe znaczenie symboliczne). Zgodnie z wierzeniami – pierwsze maski miały zostać przekazane ludziom przez same Kachiny, gdy po raz pierwszy przybyły one do ludzkich osad. Podczas uroczystości i związanych z nimi tańców,

13th century AD. Archaeological evidence of early Kachina practices has been identified in the valleys of the Little Colorado River in Arizona and predominantly along the Rio Grande in New Mexico. Certain symbolic elements associated with Kachina rituals indicate possible connections with Mesoamerican traditions, with initial manifestations observed in rock art and ceramic decoration within the Mimbres culture of southern New Mexico. Key components of this ornamentation included depictions of masks, faces with prominent teeth, numerous zoomorphic motifs, and figures referencing Mesoamerican deities of fertility and rain, such as Quetzalcoatl (the Feathered Serpent) and Tlaloc (the rain god).

Ceremonial practices associated with the Kachina cult continue to constitute a central element of worship among many Pueblo groups today. The favor of the Kachinas is expressed through prosperity, particularly in the form of abundant rainfall and productive harvests. However, their benevolence is conditional, and improper behavior toward the spirits can result in sanctions or misfortune for community members. The ceremonial cycle, closely linked to the agricultural calendar of Pueblo communities in New Mexico and Arizona, corresponds with the presence of Kachina spirits in the villages. According to traditional beliefs, the spirits reside in settlements for approximately six months, from early January to July, during which a series of rituals and ceremonial dances are performed. Afterward, they return to their homes, typically identified as mountains, lakes, or other water sources. In Hopi cosmology, Kachinas are specifically associated with the San Francisco Peaks in western Arizona.

The term "Kachina" also refers to wooden figurines carved from poplar wood, as well as to dancers who wear specialized ceremonial costumes. These costumes typically consist of cotton loincloths and skirts, often adorned with spruce twigs, feathers, turquoise and shell jewelry, and musical instruments, primarily rattles. The most significant component, however, is the multicolored mask, unique to each spirit, which enables the dancer to personify an individual Kachina. Mask patterns carry key symbolic meanings, and, according to belief, the first masks were bestowed upon humans by

odbywających się najczęściej na otwartych placach w centralnym miejscu wioski, gromadzi się zwykle cała społeczność oraz goście, zasiadający jako widownia na dachach otaczających plac domostw lub na obrzeżach ceremonialnego placu.

Rzeźbione w drewnie figurki Kachina stanowią ważną gałąź rzemiosła ludności Pueblo – obecnie znanych jest ich nawet ponad 200 rodzajów. W niektórych przypadkach pojawiają się nawet różne warianty danej Kachiny, w zależności od tego, w której z grup Pueblo została ona wykonana. Tradycyjnie figurki wyrabiano przede wszystkim z korzenia topoli (z jednego kawałka drewna) i wręczano dziewczynkom podczas ceremonii. Funkcjonowały nie tylko jako forma zabawki, ale przede wszystkim jako przedmiot o charakterze dydaktycznym, pozwalający na zaznajomienie się młodych osób z tradycyjnymi wierzeniami. Chłopcy, w trakcie ceremonii, obdarowywani byli przez duchy Kachina instrumentami w postaci grzechotek, a także niewielkimi łukami ze strzałami służącymi najczęściej do zabawy i nauki strzelania.

Pierwsze figurki były płaskie, co umożliwiało zawieszenie ich na ścianach, i charakteryzowały się niewielką ilością detali. W późniejszym okresie wykonywanie figurek z drewna stało się ważnym elementem wytwórczości, odwzorowanie każdej z postaci Kachina stawało się coraz wierniejsze i bardziej szczegółowe, a prócz klasycznych płaskich figurek zaczęto wykonywać także formy pełne – trójwymiarowe. W dalszym ciągu, podobnie jak ma to miejsce w przypadku masek, niezwykle istotnym etapem ich przygotowywania był proces malowania, nadający każdej z Kachin odpowiednią symbolikę i znaczenie poprzez zastosowanie właściwej ornamentyki i barw.

Na początku XX wieku figurki Kachina zyskały duży rozgłos w związku z rosnącym ruchem turystycznym i związanym z nim zainteresowaniem tubylczymi kulturami Południowego Zachodu, a poszczególni wytwórcy zyskali rangę artystów. Z biegiem czasu nabrały one także komercyjnego znaczenia i produkowane były (i są do dzisiaj) w dużej mierze w celach handlowych. Mimo tego w dalszym ciągu w osadach, zamieszkiwanych przez społeczności Pueblo, tworzone są takie, które mają znaczenie wyłącznie ceremonialne i stanowią świadectwo wierzeń, praktykowanych na tych terenach od okresu prekolumbijskiego do dzisiaj.

the Kachinas themselves upon their initial arrival in human settlements. Ceremonial dances generally take place in open village squares, with the entire community and visitors participating as an audience, seated on house roofs or along the square's periphery.

Wooden Kachina figurines represent a significant branch of Pueblo material culture, with over 200 distinct types currently documented. In some cases, multiple variants of a given Kachina exist, reflecting differences among Pueblo communities. Traditionally, the figurines were carved from a single piece of poplar root and given to girls during ceremonies. They functioned not only as toys but also as educational tools, introducing young people to traditional beliefs. During these ceremonies, boys received instruments in the form of rattles from Kachina spirits, as well as small bows and arrows, primarily for play and skill development.

Early figurines were flat, enabling them to be hung on walls, and were characterized by minimal detailing. Over time, wooden figurine production became an increasingly sophisticated craft, with representations of individual Kachinas becoming more accurate and detailed. In addition to traditional flat forms, three-dimensional figures were also created. As with masks, painting played a crucial role in the preparation of figurines, providing each Kachina with symbolic meaning through appropriate ornamentation and color schemes.

By the early 20th century, Kachina figurines gained wider recognition due to growing tourism and increasing interest in the indigenous cultures of the Southwest, and individual artisans achieved status as recognized artists. Over time, the figurines also acquired commercial significance and are largely produced for the market. Nevertheless, figurines created exclusively for ceremonial purposes continue to be crafted within Pueblo communities, preserving and transmitting beliefs that have been maintained from pre-Columbian times to the present.

Dziewczyna tkająca dywan. Nawaho. Edward S. Curtis / Girl weaving a rug. Nawaho. Photo: Edward S. Curtis

WSPÓŁCZESNOŚĆ

Kultura Indian Pueblo, już od początków badań naukowych na Południowym Zachodzie, budziła żywe i autentyczne zainteresowanie środowiska naukowego. Wynikało to przede wszystkim z jej wyjątkowej ciągłości kulturowej oraz faktu, że przetrwało w niej wiele elementów dawnych tradycji, obrzędów i wierzeń – w tym tańców i ceremonii – w przeciwieństwie do kultur i plemion indiańskich ze wschodniej części kontynentu, które w większości zostały wysiedlone lub unicestwione. Przez dziesięciolecia wypracowano model oparty na poszanowaniu i respektowaniu praw ludności tubylczej oraz świadomości, że nauka nie ma prawa zawłaszczać historii, ani jej interpretacji, bez udziału i akceptacji samych Indian. Wraz ze wzrostem poziomu edukacji społeczeństwa i działaniami na rzecz przełamywania stereotypowego

TRADITIONS ROOTED IN CONTEMPORARY TIMES

Since the beginning of scientific research in the Southwest, Pueblo Indian culture has aroused lively and genuine interest among the scientific community. This was primarily due to its exceptional cultural continuity and the fact that many elements of ancient traditions, rituals, and beliefs – including dances and ceremonies – have survived, unlike the cultures and tribes of the eastern part of the continent, most of which have been displaced or destroyed. Over the decades, a model has been developed based on respect for the rights of the indigenous population and the awareness that science has no right to appropriate history or its interpretation without the participation and acceptance of the Indians themselves. With

postrzegania rdzennych mieszkańców Ameryki, model ten przyniósł – i nadal przynosi – długofalowe, bardzo pozytywne skutki. Wydaje się, że również sami Indianie zaczęli spoglądać nieco inaczej na własną przeszłość i dziedzictwo kulturowe, doceniając zaangażowanie archeologów i badaczy, których prace mogły „dopełnić" wiedzę, brakującą w tradycji ustnej oraz pomóc w zachowaniu lub częściowym odtworzeniu wielu elementów kultury. Święte tańce, ceremonie religijne i rytuały przejścia wciąż stanowią fundament życia duchowego, a twórczość artystyczna – tkactwo, ceramika, biżuteria czy rzeźba – jest uchwytnym wyrazem tożsamości. Tradycja pozostaje tu żywym mostem między przeszłością a teraźniejszością. Wspólnoty pielęgnują więź z ziemią i naturą, z których czerpią inspirację zarówno artystyczną, jak i duchową. Wielu rzemieślników, artystów i liderów religijnych dba o to, by kolejne pokolenia znały język, symbole i obrzędy swoich przodków.

Dzięki temu kultura Indian Południowego Zachodu nie jest jedynie dziedzictwem muzealnym, lecz dynamiczną, rozwijającą się rzeczywistością – głęboko zakorzenioną w tradycji, a zarazem otwartą na, odnoszący się z szacunkiem, świat współczesny. Działania te przypominają o dumnej historii tych społeczności – nie tylko w oczach samych Indian, ale również w oczach gości i badaczy, którzy poprzez warsztaty, spotkania i wspólne praktyki mogą doświadczyć i docenić bogactwo kulturowe ludów południowo-zachodnich. Pokazują one, że kultura nie jest jedynie reliktem przeszłości, lecz żywym dziedzictwem, które wciąż kształtuje współczesne społeczności.

the increase in the level of education of the population and efforts to break down stereotypical perceptions of the indigenous peoples of America, this model has brought – and continues to bring – long-term, very positive results. It seems that the Indians themselves have also begun to look at their own past and cultural heritage in a slightly different light, appreciating the commitment of archaeologists and researchers, whose work has been able to "fill in" the gaps in oral tradition and help to preserve or partially recreate many elements of their culture. Sacred dances, religious ceremonies, and rites of passage still form the foundation of spiritual life, and artistic creation – weaving, ceramics, jewelry, and sculpture – is a tangible expression of identity. Tradition remains a living bridge between the past and the present. Communities cherish their connection to the land and nature, from which they draw both artistic and spiritual inspiration. Many artisans, artists, and religious leaders ensure that future generations know the language, symbols, and rituals of their ancestors.

As a result, the culture of the Southwestern Indians is not just a museum piece, but a dynamic, evolving reality – deeply rooted in tradition, yet open to the respectful modern world. These activities serve as a reminder of the proud history of these communities – not only in the eyes of the Indians themselves, but also in the eyes of visitors and researchers who, through workshops, meetings, and shared practices, can experience and appreciate the cultural richness of the people of the Southwest. They show that culture is not just a relic of the past, but a living heritage, that continues to shape contemporary communities.

Taniec Bizona i Taniec Jelenia Indian Pueblo, 2005 r., fot. Radosław Palonka.

Buffalo Dance and Deer Dance of the Pueblo Indians, 2005, photo by Radosław Palonka.

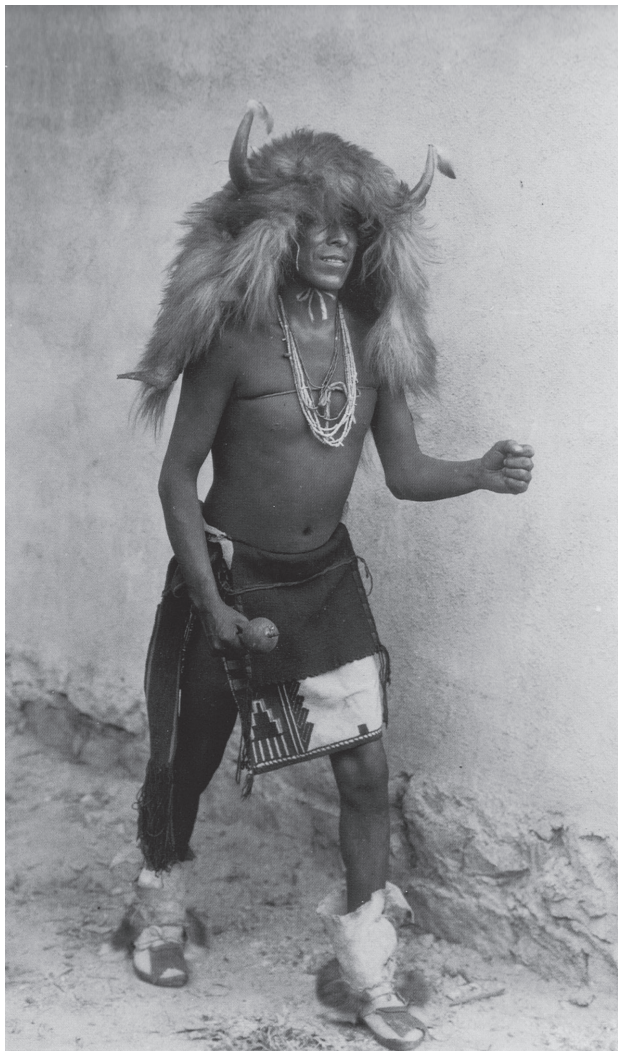

Taniec Bizona wykonywany przez współczesnych Indian Pueblo. Zwyczaje i obrzędy religijne w dalszym ciągu wyznaczają rytm życia Indian Pueblo, w dużej części nawet tych mieszkających w miastach, wracających kilka/kilkanaście razy w roku do rezerwatów na różne ceremonie.

Buffalo Dance performed by contemporary Pueblo Indians. Customs and religious rituals continue to set the rhythm of life for the Pueblo Indians

Tancerze Bizona i Tancerz Orła Indian Pueblo fot. Edwars S. Curtis

Buffalo Dancers and Eagle Dancer. Pueblo. Photo: Edward S. Curtis

POLSKIE BADANIA ARCHEOLOGICZNE W KOLORADO, USA

Projekt Archeologiczny Sand Canyon-Castle Rock prowadzony jest od 2011 roku w południowo-zachodniej części Kolorado, na terenie pomnika narodowego Canyons of the Ancients National Monument, jednego z prawnie chronionych obszarów w Stanach Zjednoczonych – z ogromną liczbą stanowisk archeologicznych i przykładów tubylczego dziedzictwa kulturowego, ale także zabytków środowiska naturalnego. Badania projektu prowadzone są z ramienia Instytutu Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Jest to pierwszy długofalowy polski projekt archeologiczny w Stanach Zjednoczonych i jedna z bardzo nielicznych europejskich misji tego typu w całej Ameryce Północnej.

Badacze z Uniwersytetu Jagiellońskiego współpracują, podczas prac terenowych i laboratoryjnych w Kolorado, także z jednostkami amerykańskimi – przede wszystkim z Canyons of the Ancients Visitor Center & Museum, zawiadującym pomnikiem narodowym, gdzie prowadzone są badania oraz ośrodkiem badawczym i edukacyjnym Crow Canyon Archaeological Center. Prace projektu zaowocowały również współpracą z licznymi instytucjami amerykańskimi i autochtonicznymi, m.in. Hopi Cultural Preservation Office, Ute Mountain Ute Tribe, University of Arizona, University of Colorado, Maryland Institute College of Art, Edge of the Cedars State Park Museum, University of Houston i wieloma innymi.

Pomnik Canyons of the Ancients National Monument (fot. 1) utworzony został w 2000 roku decyzją, odchodzącego wówczas na prezydencką emeryturę, Billa Clintona. W jeden chroniony obszar połączone zostały federalne tereny objęte już wcześniej ochroną, ale także dokupiono ziemie należące do prywatnych właścicieli. Szacowana liczba stanowisk archeologicznych w pomniku narodowym Canyons of the Ancients to blisko 30 tysięcy i tylko dwie trzecie z nich jest wstępnie

POLISH ARCHAEOLOGICAL PROJECT IN SOUTHWESTERN COLORADO, USA

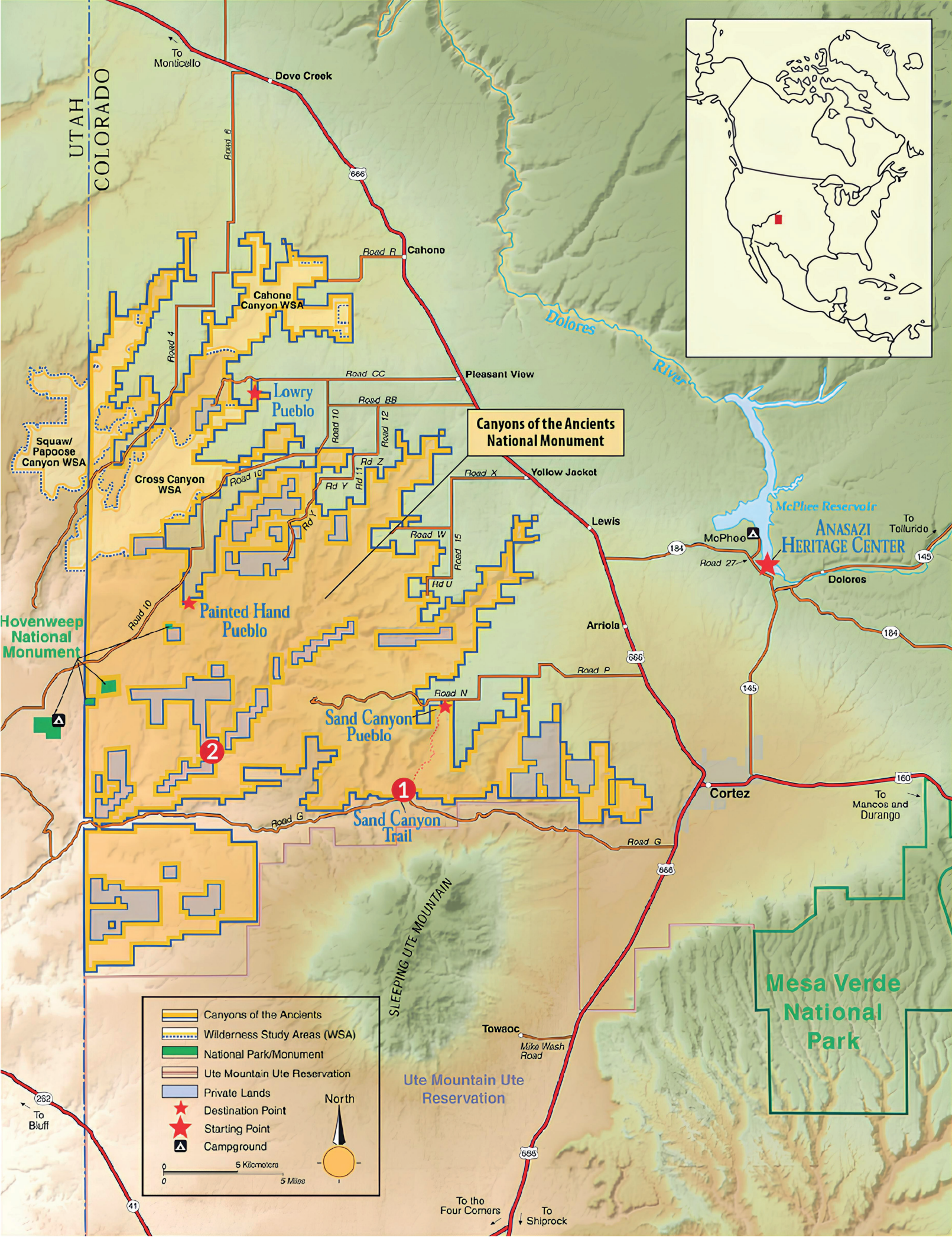
The Sand Canyon-Castle Rock Archaeological Project has been conducting since 2011 in the Canyons of the Ancients National Monument in southwestern Colorado, a legally protected area in the United States that contains large number of archaeological sites as well as natural environment monuments. The project is run by the Institute of Archaeology, Jagiellonian University in Kraków, and is the first long-term Polish archaeological project in the United States and one of the very few European activities of this type in the entire North America.

The Jagiellonian University researchers collaborate with various American institutions as part of their field and laboratory work in Colorado, first of all with the Canyons of the Ancients Visitor Center & Museum, U.S. Bureau of Land Management which administers the national monument where the research is carried out, and with the research and educational Crow Canyon Archaeological Center. The project has also inspired cooperation with other American and Indigenous institutions, including the Hopi Cultural Preservation Office, Ute Mountain Ute Tribe, University of Arizona, University of Colorado, Maryland Institute College of Art, Edge of the Cedars State Park Museum, University of Houston, and many others.

The Canyons of the Ancients National Monument (Fig. 1) was established in 2000 by President Bill Clinton to include a range of the already federally protected areas and some land acquired from the private owners into one legally protected area. The number of archaeological sites in the Canyons of the Ancients National Monument is estimated at nearly 30,000, with only two thirds registered as monuments and a meagre

Fot. 1. Położenie pomnika narodowego Canyons of the Ancients National Monument na pograniczu Utah i Kolorado, na Południowym Zachodzie Ameryki Północnej. (Mapa Canyons of the Ancients National Monument, oprac. Radosław Palonka, Michał Znamirowski)

Fig. 1. The location of the Canyons of the Ancients National Monument on the border of Utah and Colorado, in the American Southwest (map of the Canyons of the Ancients National Monument, compiled by Radosław Palonka and Michał Znamirowski).

To Monticello
Dove Creek
UTAH
COLORADO
Road 6
666
Road R
Cahone
Cahone Canyon WSA
Road 4
Dolores River
Road CC
Pleasant View
Lowry Pueblo
Road BB
Road 10
Road 12
Canyons of the Ancients National Monument
Squaw/ Papoose Canyon WSA
Cross Canyon WSA
Road 10
Rd Z
Rd Y
Rd 11
Road X
Yellow Jacket
Rd Y
Lewis
McPhee Reservoir
To Telluride
MoPhee
184
Road 27
ANASAZI HERITAGE CENTER
145
Dolores
Road W
Road 15
Rd U
Painted Hand Pueblo
Hovenweep National Monument
Road 10
Arriola
184
666
Road P
145
Road N
Sand Canyon Pueblo
2
1
Cortez
160
To Mancos and Durango
Road G
Sand Canyon Trail
Road G
666
SLEEPING UTE MOUNTAIN
Towaoc
Mike Wash Road
Mesa Verde National Park
Ute Mountain Ute Reservation
Canyons of the Ancients
Wilderness Study Areas (WSA)
National Park/Monument
Ute Mountain Ute Reservation
Private Lands
Destination Point
Starting Point
Campground
North
0 5 Kilometers
0 5 Miles
262
To Bluff
41
686
To the Four Corners
To Shiprock

wpisane do rejestru zabytków, a jedynie mała część przebadana archeologicznie. Pomnik ten położony jest wewnątrz większego obszaru, słynnego płaskowyżu Mesa Verde, jednego z najważniejszych archeologicznych miejsc oraz destynacji turystycznych nie tylko w Ameryce Północnej, ale też na świecie.

Najbardziej widoczne ślady indiańskich kultur prekolumbijskich w regionie Mesa Verde to przede wszystkim kilkupiętrowe „puebla", czyli osady z kamienia, drewna i cegły suszonej na słońcu (adobe), czasami budowane w schroniskach skalnych na stromych stokach kanionów, znane również jako osady klifowe (fot. 2). Wznosiły je rolnicze społeczności Pueblo uprawiające kukurydzę, rośliny dyniowate, fasolę i bawełnę, a także hodujące indyki. Pueblo słynęli także z wyrobu niezwykle misternie zdobionej ceramiki oraz biżuterii wykonywanej z turkusu i muszli (obecnie także ze srebra). Innym widomym znakiem obecności na tym terenie kultury Pueblo, w okresie przed przybyciem Hiszpanów, jak i późniejszych łowiecko-zbierackich plemion historycznych, m.in. Apaczów, Nawaho i Ute, jest sztuka naskalna. Petroglify i malowidła zostawiane na ścianach kanionów, skałach i głazach, czasem tworzące wielkie galerie naskalnych wizerunków, są, oprócz kamiennej architektury, ceramiki i narzędzi krzemiennych, jednym z głównych źródeł poznania historii tego regionu oraz zamieszkujących go kultur i plemion tubylczych.

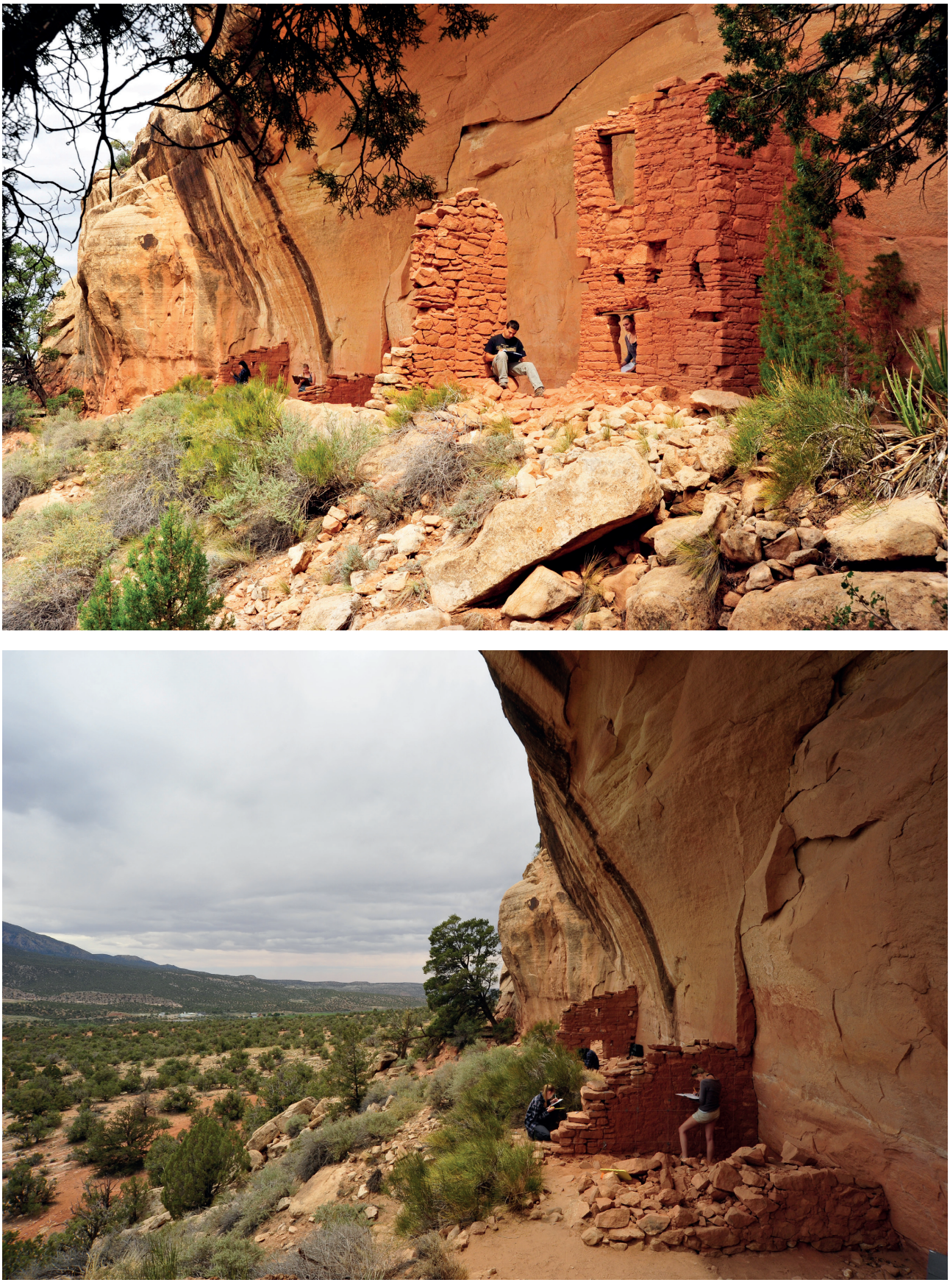
Badania projektu realizowane są obecnie na dwóch obszarach, obydwu położonych na terenie Canyons of the Ancients National Monument i na przyległych terenach prywatnych. Oprócz wymaganych pozwoleń z Bureau of Land Management/BLM (części Amerykańskiego Departamentu Zasobów Wewnętrznych), przekłada się to także na współpracę z lokalnymi mieszkańcami, w tym ranczerami i kowbojami, przez tereny których zespół badawczy często przejeżdża na badane stanowiska. Zgody od właścicieli terenów prywatnych, gdzie do dzisiaj m.in. wypasane jest bydło i prowadzone inne działania ranczerskie, są nie mniej ważne niż zgody archeologów ze słynnego BLM.

Pierwszy z badanych obszarów obejmuje trzy kaniony: Sand Canyon, East Fork of Rock Creek Canyon oraz Graveyard Canyon, w których znajduje się czterdzieści małych osad klifowych, położonych głównie w schroniskach i niszach skalnych na stokach kanionów oraz jedna duża – Castle Rock Pueblo. Wszystkie datowane są na XII i XIII wiek n.e. i razem tworzyły najprawdopodobniej zespół sprzymierzonych ze sobą osiedli. Polskie

part studied by archaeologists. The monument is located within a larger area, the famous Mesa Verde region, one of the most important archaeological regions and tourist destinations both in North America and worldwide.

The most prominent traces of pre-Columbian Indigenous societies in Mesa Verde region and in the Canyons of the Ancients NM in particular include multi-level settlements (pueblos) made of stone, wood, and sun-dried brick (adobe), periodically built in rock shelters on steep canyon slopes and known as cliff dwellings (Fig. 2). They were built by farming Ancestral Pueblo communities who cultivated maize, squash, beans, and cotton, and bred turkey; the Puebloans were also famous for their intricately decorated pottery and turquoise and shell jewelry (nowadays using silver, too). Rock art including petroglyphs and paintings/pictographs left by Ancenstral Pueblo people on canyon walls, boulders, and rocks, that sometimes formed extensive galleries of rock images and constituting, beside the stone architecture, pottery, and stone tools, a major source for exploring the history of the region and the native cultures and tribes that used to inhabit it. Rock art is one of most visible evidence of the Ancestral Pueblo culture's presence before the arrival of Spaniards as well as of hunter-gatherer historical tribes in the area, including the Apache, Navajo, and Ute.

The project is currently realized in two areas in the Canyons of the Ancients National Monument and neighbouring private lands, which requires both permits from the Bureau of Land Management/BLM (part of the United States Department of the Interior) and collaboration with the local residents, including ranchers. The first of the research areas includes three canyons: Sand Canyon, East Fork of Rock Creek Canyon, and Graveyard Canyon, where forty small cliff settlements are located, principally in rock shelters and niches in canyon slopes, and one large settlement, Castle Rock Pueblo, all dated at the 12th and 13th centuries AD and probably making up a cluster of allied settlements. The Polish research activities began as early as 2008 and 2009 with the project director's research for his doctoral dissertation, followed by the long-term Polish project since 2011 and focusing on

Fot. 2. Stanowisko Two Story House w kanionie Graveyard z bardzo dobrze zachowaną architekturą kamienną, sztuką naskalną oraz malowidłami (muralami) odkrytymi na ścianach budynków. Dokumentacja rysunkowa, wykonana przez studentów Instytutu Archeologii UJ, jako część działań projektu i jednocześnie element ćwiczeń i praktyk terenowych. (fot. Robert Słaboński)

Fig. 2. Two Story House site in the Graveyard Canyon, including very well preserved stone architecture, rock art, and paintings (murals) on building walls. The drawing documentation by the students of the Jagiellonian University Institute of Archaeology as part of the project activities as well as field exercises and training. Photo by Robert Słaboński.

Fot. 3. Badania z użyciem skanera laserowego 3D jako część nowoczesnych technologii, wykorzystywanych przez polską ekspedycję, w dokumentacji starożytnej architektury i sztuki naskalnej w Kolorado. (fot. Robert Słaboński)

Fig. 3. 3D laser scanner as part of the digital methods the Polish expedition uses to document the ancient and historic architecture and rock art in Colorado. Photo by Robert Słaboński.

Fot. 4. Dokumentacja jednej z kamiennych wież Pueblo, które służyły do przekazywania sygnałów i szybkiej komunikacji (ostrzeganie przed wrogami, zwoływanie na uroczystości) oraz monitoringu pól uprawnych. (fot. Robert Słaboński)

Fig. 4. The documentation of a Mad Dog Tower, Ancestral Pueblo stone tower, which served for signal transmission and communication (warning against enemies, calling to ceremonies, and field monitoring). Photo by Robert Słaboński.

badania w tym miejscu, zapoczątkowane jeszcze w 2008 i 2009 roku badaniami do pracy doktorskiej kierownika projektu, a później od 2011 roku będące już samodzielnym polskim projektem, skupiają się głównie na analizie struktury osadniczej oraz zmian społeczno-kulturowych w prekolumbijskiej kulturze Pueblo. Zespół krakowskich archeologów zadokumentował wszystkie osady kultury Pueblo z XII/XIII wieku n.e. i występującą tam sztukę naskalną, a w kilku z nich przeprowadzono również wykopaliska archeologiczne.

Oprócz tradycyjnych metod wykopaliskowych – w pracach wykorzystywane są na szeroką skalę różne nowoczesne, cyfrowe techniki badawcze i digitalizacyjne, takie jak badania geofizyczne (metody elektrooporowa i magnetoelektryczna), fotogrametria i zaawansowane techniki fotograficzne oraz skaning laserowy 3D i LiDAR (fot. 3) prowadzony z ziemi i powietrza, między innymi w celu zadokumentowania stanowisk, architektury kamiennej oraz rytów i malowideł naskalnych, często położonych w trudno dostępnych miejscach. Pomaga to także w odpowiedzi na wiele pytań, w tym m.in. dotyczących demografii, chronologii, migracji i przemian kulturowych. Digitalizacja tubylczego dziedzictwa kulturowego jest jednym z kluczowych działań projektu.

Polscy badacze zdołali ustalić nowe szacunki demograficzne tego zespołu osad, a wraz z archeologami amerykańskimi pobrali ponad sto próbek drewna, które udało się datować za pomocą metody datowania nazywanej dendrochronologią. Dzięki temu ustalono, że badane osady budowane były od połowy XIII wieku n.e. (przynajmniej od lat 1254/1255) najprawdopodobniej do lat 70. tego stulecia (trzy daty 1271). Są to najpóźniejsze daty dla kultury Pueblo w regionie Mesa Verde uzyskane z małych stanowisk – widać więc wyraźnie, że były one zamieszkiwane i funkcjonowały jeszcze kilka lat przed wielką migracją ludności Pueblo na południe, co nieco przeczy wcześniejszym przypuszczeniom naszych amerykańskich kolegów.

Dodatkowo, nasze badania pokazały również, że osady z tych trzech kanionów posiadały system komunikacji wzrokowej, oparty o kamienne wieże, które były ulokowane w specyficzny sposób (fot. 4). Mieszkańcy osad klifowych, które były często ukryte przed wzrokiem obcych w schroniskach skalnych, nie widzieli się ze sobą, ale okrągłe i prostokątne wieże oraz punkty obserwacyjne, budowane w specjalnych widokowych miejscach, umożliwiały kontakt pomiędzy osadami i szybkie przesyłanie sygnałów za pomocą ognia w nocy i dymu w czasie dnia, a być może też za pomocą

the settlement structure and socio-cultural changes in the pre-Columbian Pueblo culture. The team of Kraków-based archaeologists has documented and digitized all of the Ancestral Pueblo settlements from the 12th and 13th centuries AD, including the architecture, part of the landscape, and rock art; archaeological excavations have been undertaken in several of the sites.

Beside the traditional excavation methods, we use a broad range of state-of-the-art non-invasive digital methods and techniques, such as geophysical research (electrical resistivity and magnetometry methods), photogrammetry and other advanced, photographic techniques, as well as terrestrial and airborne 3D/LiDAR laser scanning (Fig. 3) in order to document the sites, stone architecture, and rock engravings and paintings, frequently placed in hard to access locations. It also helps provide answers to a number of questions concerning, inter alia, demographics, chronology, migrations, and cultural transformations. The digitalisation of the native cultural heritage is now a key action and method in our project.

The Polish team has come up with new demographic estimates for this settlement cluster and established its chronology. Together with American archaeologists, we have collected wood samples and dated them using the method known as dendrochronology. The results show that the settlements in Castle Rock Community were built between mid-13th century (at least 1254/1255) and continued until at least early 1270s (three are dated to 1271). These are one of the latest dates for Ancestral Pueblo culture small sites in Mesa Verde region, it's therefore clear they were inhabited and active as late as several years before the great Puebloan migration.

Our investigations have additionally shown the settlements in the three canyons operated a system of eye-sight communication based on uniquely located circle and rectangular stone towers (Fig. 4). The residents of the cliff dwellings, often hidden from strangers in rock shelters, couldn't see one another, however, some towers and lookout points constructed in dedicated viewpoints provided visibility and possibility of quick signalling between one another (with fire at night and smoke during the day,

luster z wypolerowanego pirytu. Te sygnały – znaki dymne i ogniowe – mogły służyć, między innymi, szybkiemu ostrzeganiu przed wrogami, ale także zwoływaniu się na uroczystości, czy, jak twierdzą nasi konsultanci Hopi (fot. 5), także do monitorowania z pewnej odległości pól uprawnych i wypatrywania zwierząt podczas polowań. Pokazuje to, że prawdopodobnie ludność Pueblo zamieszkująca te kaniony stanowiła mocno zintegrowaną społeczność sprzymierzonych osad, wzajemnie powiązanych ze sobą silnymi więzami o charakterze religijnym i społecznym, w której, opisany wyżej, system ostrzegania przez długi czas był bardzo skuteczny i efektywny.

W trakcie badań polskiej misji odkryto i zadokumentowano liczne, w tym nieznane do tej pory, przykłady sztuki naskalnej (ryty i malowidła) oraz kolorowe murale przetrwałe w osadach na ścianach nielicznych budynków. Są to zarówno symbole geometryczne, jak też przedstawienia ludzi, prawdopodobnie szamanów i wojowników. Niektóre panele były niewątpliwie rodzajami markerów czy też zegarów słonecznych, związanych m.in. z obserwacjami i wyznaczaniem przesileń oraz równonocy. Jeśli chodzi o badania sztuki naskalnej w tym rejonie, to szczególnie przełomowe były sezony badawcze w latach 2023 i 2024, gdy w wyższych i bardzo trudno dostępnych partiach kanionów Sand Canyon i East Fork of Rock Creek Canyon, 60–120 metrów ponad osadami klifowymi, odkryto nieznane dotąd nauce liczne panele z malowidłami i petroglifami starożytnej kultury Pueblo. Rozciągają się one na długości około czterech kilometrów wzdłuż masywu skalnego oddzielającego kaniony. Z większości tych paneli, podobnie jak z osad klifowych, rysuje się bardzo dobry widok na najwyższy punkt w okolicy, jakim jest masyw górski Sleeping Ute Mountain (3000 m n.p.m.), który był z całą pewnością związany z wierzeniami ówczesnych Pueblo (dzisiaj znajduje się w rezerwacie plemienia Ute Górskich). Na odnalezione tam kompozycje składają się różne przedstawienia, m.in. spirale (największe mają średnicą niemalże jednego metra), koncentryczne koła i inne motywy geometryczne, jak meandry, ale też rośliny, odciski ludzkich dłoni, kształty budynków, czy finezyjnie wyryte na skałach sandały (fot. 6).

Odkrycia sztuki naskalnej z sezonów 2023 i 2024 wpływają istotnie na postrzeganie całego skupiska osadniczego wokół Castle Rock Pueblo i skłaniają do zrewidowania wcześniejszych ustaleń dotyczących jego demografii oraz życia ceremonialnego. Widać wyraźnie, że mieszkało tam o wiele więcej ludzi, niż początkowo przypuszczano, a ich zwyczaje i rytuały były bardzo złożone

and possibly with mirrors of polished pyrite). Those smoke and fire signs and signals could have served rapid warning other settlements about approaching enemies, calling to ceremonies and, like our Hopi consultants (Fig. 5) claim, remote field monitoring and animal detection during hunts. It also demonstrates the Ancestral Pueblo community dwelling in these canyons formed a closely integrated community of allied settlements with a multiplicity of strong religious and social bonds, while the warning system was highly effective for a long time.

Numerous examples of rock art (engravings and paintings) and murals surviving on some walls in the settlements have been discovered and documented, including some not known previously. The motifs of rock art and murals are both geometrical symbols and animals and human representations, the latter most likely of shamans and warriors; some panels were undoubtedly a kind of sundials serving the purposes of astronomical observation the times of solstices and equinoxes. Most of these petroglyphs and paintings were placed within settlements or in their close proximity. As far as art rock research is concerned, the 2023 and 2024 seasons marked a breakthrough as we discovered a great number of as yet unknown panels with the paintings and engravings of the Ancestral Pueblo culture in some higher and hardly accessible sections of the Sand Canyon and East Fork of Rock Creek Canyon, ca. 60–120 metres above the cliff settlements. They are placed on about four kilometres along the rock mesa (plateau) separating the two canyons. An excellent view can be had from most of the sites directly south (as well as from the cliff dwellings) of the highest point in the area, that is, the Sleeping Ute Mountain (3000 m ASL), certainly connected to the beliefs of the Ancestral Pueblo people. The art comprises a variety of representations, such as spirals (the largest of nearly a metre in diameter), concentric circles. meanders, and other geometrical motifs, as well as plants, human hand prints, sandals, bird and other animals tracks, possible shapes of buildings (Fig. 6).

These rock art discoveries in the seasons 2023 and 2024 have a considerable effect on the perception of the entire settlement cluster around the Castle Rock Pueblo and help revise the earlier concepts of its

Fot. 5. Część badań prowadzona jest z Indianami Hopi – potomkami ludności, która wybudowała w kanionach Kolorado skalne osady. Tradycyjna wiedza Indian pomaga w interpretacjach znaczenia ikonografii sztuki naskalnej oraz funkcji niektórych budynków. (fot. Radosław Kozłowski)

Fig. 5. Some of the research is conducted with members of the Hopi tribe, the descendants of the peoples who constructed rock settlements in the canyons of Mesa Verde region; traditional Indigenous knowledge helps to interpret the meaning of rock iconography and the functions of certain buildings. Photo by Radosław Kozłowski.

Fot. 7. Ceramika malowana czarnym barwnikiem, typowa dla kultury Pueblo (XII i XIII wiek n.e.) z regionu Mesa Verde, badana przez polski zespół naukowców. (fot. Mark Montgomery)

Fig. 7. Typical pottery painted with a black pigment, typical for the 12th and 13th-century AD Ancestral Pueblo culture in Mesa Verde region and the canyons investigated by the Polish team. Photo by Mark Montgomery.

Fot. 6. Jeden z paneli z petroglifami z Sand Canyon, odkrytymi przez polski zespół w 2023 roku, na którym znajdują się liczne, dużych rozmiarów spirale i koncentryczne koła. (fot. Radosław Palonka)

Fig. 6. Documentation of a petroglyph panel from Sand Canyon, discovered by the Polish team in 2023 which includes number of large spirals and concentric circles. Photo by Radosław Palonka.

i koncentrowały się zapewne wokół kultu sił przyrody oraz zapewnienia urodzaju i deszczu. Obecna w pobliżu niektórych paneli ceramika oraz ślady architektury, pozwalają wysnuć sugestię, że w XIII wieku n.e. zamieszkane były osady położone nie tylko w niszach i schroniskach skalnych, ale także miejsca wyżej położone i dużo trudniej dostępne, przylegające do pionowych ścian kanionów. Cechują się one znacznie liczniej występującą sztuką naskalną, która miała nieco odmienny charakter niż ta znana z osad klifowych. Oprócz funkcji osadniczych, stanowiska te mogły pełnić istotną rolę związaną z życiem ceremonialnym, a z pewnością stanowią świadectwo znacznie szerszej strefy użytkowej kanionu, niż dotychczas uważano. Podobnie jak badane dotychczas osady klifowe i sztuka naskalna, która tam się znajduje, są one dokumentowane w ramach prac badawczych przy pomocy różnych nowoczesnych technik (skanowanie laserowe 3D, fotogrametria), jak i metod tradycyjnych, w tym rysunku ręcznego i fotografii.

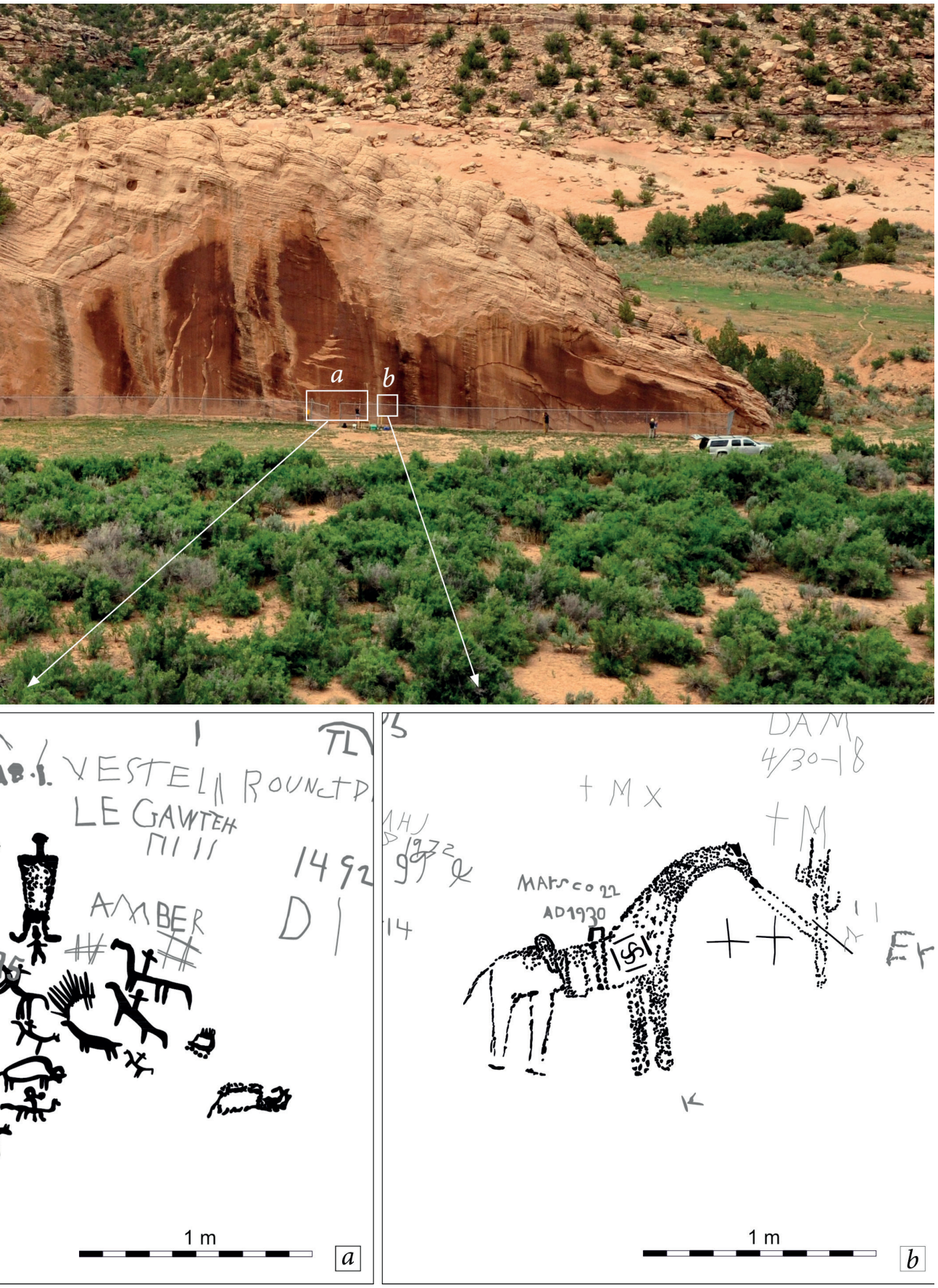
Polskie badania próbują odpowiedzieć na pytania dotyczące tego, jak zamieszkująca ten obszar społeczność była zorganizowana i odpowiadała na ówczesne, dość poważne i niekorzystne zmiany

demographics and ceremonial life; it becomes clear that many more people lived there than we initially supposed, and their customs and rituals were highly complicated and probably focussed around the worship of natural powers and ensuring good harvest and rain. The pottery present near at least some of the panels and some architectural remains there suggest the sites functioned possibly in the 12th and 13th century AD. These sites could certainly play a major role in ceremonial life, too, that is the evidence the area used around the canyon was much more extensive than was initially believed. Like the other cliff settlements and rock art, they are documented as part of the research by means of a variety of both digital techniques (e.g., 3D laser scanning, photogrammetry) and traditional methods including hand tracing and digital photography.

The Polish project is thus attempting to answer questions about how this Ancestral Pueblo community was organised and responded to the quite serious adverse changes in the natural environment and climate

1913
JAN.28.1905
WALTER
FIELDING
FEB.12
1895
H.W.GRAVES
JHP
Geo.MeneFee
1892

Fot. 8. Stanowisko Strawman Panel w kanionie Sandstone, z licznymi petroglifami pochodzącymi z różnych okresów: prekolumbijskiej kultury Pueblo, historycznych plemion Ute i inskrypcjami euro-amerykańskimi. (fot. Robert Słaboński, rys. Natalia Kowalik, Katarzyna Ciomek)

Fig. 8. The Strawman Panel site in the Sandstone Canyon, including numerous petroglyphs from diverse times: Ancestral Pueblo culture, historical Ute tribe, and Euro-American inscriptions. Photo by Robert Słaboński, drawings by Natalia Kowalik, Katarzyna Ciomek.

Fot. 9. Fragment jednej z galerii z petroglifami, dokumentowanymi przez polski zespół w kanionie Sandstone, z przedstawieniami m.in. polowań na bizony i jelenie, scenami walk, symbolami klanowymi (łapa niedźwiedzia) oraz historycznymi napisami. (fot. Robert Słaboński)

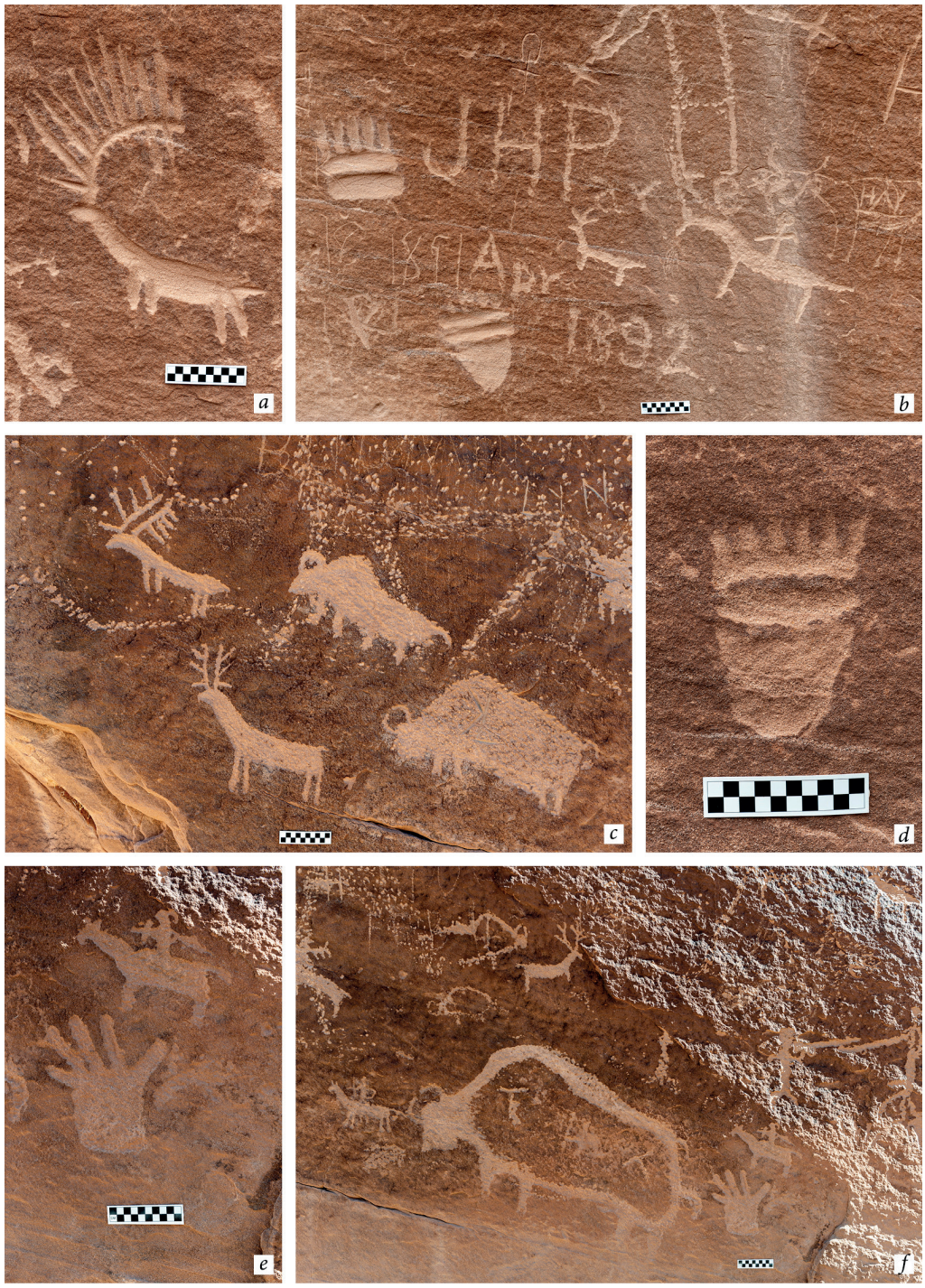
Fig. 9. Part of a rock art gallery documented by the Polish team in the Sandstone Canyon, including some representations of buffalo and deer hunts, fighting scenes, various symbols (for example bear paw), and historical inscriptions. Photo by Robert Słaboński.

środowiska naturalnego, wahnięcia klimatu (m.in. suszę – najbardziej dotkliwą w latach 1276–1299, ochłodzenie klimatu i spadek poziomu wód gruntowych) oraz pojawiającą się wówczas intensyfikację konfliktów i walk pomiędzy różnymi grupami Pueblo i nadciągającymi na te tereny plemionami łowiecko-zbierackimi, a wreszcie o powody migracji ludność Pueblo i wyludnienia tego regionu. Wyniki dotychczasowych prac znacząco poszerzają naszą wiedzę na temat funkcjonowania osad i całych skupisk osadniczych, zakładanych w regionie Mesa Verde przez społeczności starożytnych Pueblo. Wiemy na pewno, dzięki badaniom archeologicznym i genetycznym, że ówcześni mieszkańcy tego obszaru, w konsekwencji wyżej opisanych zmian, migrowali na południe, na teren dzisiejszej północnej Arizony oraz Nowego Meksyku, głównie do doliny Rio Grande i na pogranicze Nowego Meksyku i Arizony. Ich potomkowie mieszkają tam do dzisiaj, tworząc prężne społeczności, które kontynuują wiele ze spuścizny swoich przodków i stanowią rdzeń tubylczego życia na Południowym Zachodzie Ameryki Północnej.

Drugi obszar, badany w ramach polskiego projektu, położony jest kilkanaście kilometrów na

fluctuations (including droughts, with the most dramatic in 1276–1299, cooling temperatures, and diminishing groundwater levels) at the time, as well as increasingly intense conflicts and struggles among various Ancestral Pueblo groups and/or encroaching hunter-gatherer tribes, and finally reasons for the Pueblo migration and the depopulation of the region. The results generated so far significantly expand our knowledge about the life of settlements and whole clusters established in the Mesa Verde region by ancient Pueblo communities. Ancestral Pueblo people, pushed by the factors listed above and others, migrated south and southeast, to today's north Arizona and New Mexico; their descendants have continued to live there, forming vibrant communities that carry on much of their ancestors' heritage and provide the core of Indigenous life in the North American Southwest.

The second project's research area is situated a dozen kilometres to the northwest, though still a part of the Canyons of the Ancients National Monument. These are the

Fot. 10. Przykłady przedstawień wyrytych na skałach przez Indian Ute: bizony, jelenie, stylizowana łapa niedźwiedzia, polowania i walki oraz napisy i inskrypcje historyczne. (fot. Jakub Śliwa, Michał Znamirowski)

Fig. 10. Examples of petroglyphs of Utes: buffalo, deer, a stylised bear paw, hunts and fights, and historical inscriptions. Photos by Jakub Śliwa and Michał Znamirowski.

północny-zachód od poprzedniego, również w obrębie pomnika narodowego Canyons of the Ancients National Monument. Obejmuje on kaniony Sandstone i Yellow Jacket oraz położone w pobliżu mniejsze doliny, jak Woods Canyon czy Burro Canyon (fot. 8). Sandstone i Yellow Jacket to dwa najdłuższe kaniony południowo-zachodniej części Kolorado, które biegną od północnego-wschodu, od doliny rzeki Dolores – na południowy-zachód, do kanionu McElmo, który potem łączy się z wąwozem rzeki San Juan, świętej dla wielu plemion, w tym Nawaho i Pueblo. Z kolei San Juan i Dolores wpływają, około 150 kilometrów na zachód, do Wielkiego Kanionu rzeki Kolorado, są więc, i były w przeszłości, bardzo ważnymi ciekami granicznymi wyznaczającymi szlaki komunikacyjne.

Od 2014 roku w kanionach Sandstone i Yellow Jacket polska misja prowadzi wykopaliska, badania nieinwazyjne, ale przede wszystkim digitalizację, dokumentację i analizę sztuki naskalnej kultury Pueblo z najwcześniejszych jej okresów oraz znacznie późniejszych historycznych plemion Ute. Ostatnio badania te poszerzono także o dokumentację i opracowanie historycznych inskrypcji pozostawionych na ścianach kanionów i pojedynczych głazach, obok indiańskiej sztuki naskalnej, przez pierwszych podróżników, pasterzy, ranczerów i osadników europejskich i amerykańskich. Miejsca te są bardzo słabo przebadane archeologicznie, a jednocześnie zawierają bogactwo sztuki naskalnej z różnych okresów – wydaje się, że jest tu dużo większe jej nagromadzenie, niż w innych kanionach regionu Mesa Verde.

Badania polskich naukowców doprowadziły do odkrycia spektakularnych stanowisk i galerii z indiańską sztuką naskalną z różnych okresów, od 300/200 p.n.e. do początków XX wieku n.e., pozostawianych tam przez różne kultury i plemiona tubylcze, w tym głównie Pueblo i Ute oraz białych osadników i ranczerów (fot. 9, 10). Są to ogromne panele, mające kilkadziesiąt (czasami nawet ponad sto) metrów długości, ulokowane w różnych miejscach na ścianach Sandstone Canyon i Yellow Jacket Canyon i pokryte rytymi (rzadziej malowanymi) przedstawieniami szamanów, wojowników, symboli rodowych (np. stylizowana łapa niedźwiedzia), polowań na bizony, owce kanadyjskie, jelenie i być może łosie oraz walk pieszych i konnych wojowników. Występują tam także bardzo rzadkie przedstawienia, jak np. poród. Ciekawe są m.in. licznie przedstawiane bizony (np. w stadach), w różny stylistycznie sposób. Jest to tym bardziej zastanawiające, że na tym terenie nie są znane żadne lub tylko bardzo nieliczne znaleziska kości bizonów z okresu prekolumbijskiego

Sandstone and Yellow Jacket Canyons and some lesser canyons in the area, for example, the Woods Canyon or Burro Canyon (Fig. 8). The Sandstone and Yellow Jacket are the two longest canyons of the southwestern Colorado, running from northeast, the valley of the Dolores River, to the southwest to the McElmo Valley, which then joins the San Juan River, sacred to many tribes, including Navajos and Pueblo. The San Juan and Dolores rivers in turn run into the Grand Canyon of the Colorado River some 150 kilometres to the west, forming very important borderline rivers.

Sandstone and Yellow Jacket canyons have been barely examined by archaeologists but contain a wealth of rock art from diverse times; its accumulation seems far greater than in the other canyons of the Mesa Verde region. Since 2014 in these canyons we have conducted sondage excavations, geophysics research, and, above all else, the digitalisation, documentation, and analysis of the rock art by the Ancestral Pueblo culture and by the much later, historical Ute tribes. The research has been expanded recently with the documentation and compilation of historical inscriptions left near the native rock art in these canyons by the earliest European and American travellers, shepherds, ranchers, and settlers.

Our research has led to the discovery of some spectacular sites and galleries of Indigenous rock art from a variety of times (300/200 BC to the early 20th century) left by various native cultures and tribes, mainly Ancestral Pueblo and historic Ute, and white settlers and ranchers (Fig. 9, 10). These are huge panels (even to more than a hundred metres long) found in various locations on the walls of Sandstone Canyon and Yellow Jacket Canyon and covered with the engraved and, more seldom, painted representations of shamans, warriors, symbols (e.g., a stylised bear paw), hunting on bison, bighorn sheep, and deer, as well as fighting scenes between warriors on foot and horseback. Bison shown in great numbers (e.g. in herds) and in a variety of styles is interesting. This is all the more puzzling as very scant bison bones from pre-Columbian and historical times have been found in the area. Ute hunters must have travelled 300-500 kilometres away from the Sandstone Canyon to north-west or eastern Colorado,

Fot. 11. Studenci Instytutu Archeologii UJ dokumentujący petroglify na stanowisku Strawman Panel w kanionie Sandstone. (fot. Radosław Palonka)

Fig. 11. The students of the Jagiellonian University Institute of Archaeology documenting rock art at the Strawman Panel site in the Sandstone Canyon. Photo by Radosław Palonka.

Fot. 12. Dokumentacja i analiza petroglifów z Sandstone Canyon. (fot. Robert Słaboński)

Fig. 12. The documentation and analysis of Sandstone Canyon petroglyphs. Photo by Robert Słaboński.

i historycznego. Wydaje się, że myśliwi Ute musieli się wyprawiać na polowania na te zwierzęta przynajmniej 300–500 kilometrów od Sandstone Canyon, do północno-zachodniego lub wschodniego Kolorado, gdzie zaczynały się już prerie i Wielkie Równiny (fot. 10, 11).

Obok petroglifów indiańskich znajdują się tam także, wyryte na skałach, historyczne napisy i inskrypcje – pozostawione przez pierwszych europejskich (hiszpańskich lub meksykańskich) i amerykańskich podróżników, misjonarzy, osadników oraz hodowców bydła i owiec. To między innymi daty, imiona i nazwiska (czasami z błędami), nazwy miast, a nawet jeden adres, pisane w językach hiszpańskim i angielskim, a także schematyczne, groteskowe i nieco prześmiewcze przedstawienia postaci ludzkich. Dodatkowo zdigitalizowano tam liczne symbole i znaki ranczerskie, którymi oznaczano bydło i konie – część z nich jest nadal używana przez dzisiejszych hodowców z Kolorado. Pozostawili je hiszpańscy i meksykańscy farmerzy oraz amerykańscy kowboje, pędzący i wypasający owce, konie i bydło w tych kanionach. Do chwili obecnej praktykuje się na tym terenie przepędzanie bydła z pastwisk zimowych na pastwiska letnie. Te historyczne inskrypcje (które niektórzy nazywają czasem graffiti lub wręcz wandalizmem),

where the Great Plains begin, to hunt these animals (Fig. 10, 11).

Historical texts and inscriptions engraved near the native petroglyphs by the earliest Europeans (Spanish or Mexican) and Americans in this area. They contain dates, names (occasionally mis-spelt), town names (and even one address) in Spanish and English, as well as schematic and sometimes outrageous representations of humans. We have additionally digitalised a number of rancher brands and symbols used to brand cattle and horses (some are still in use by Colorado ranchers) left by Spanish and Mexican breeders and American cowboys rustling and grazing sheep, horses, and cattle in these canyons; cattle are still moved from winter to summer pastures round here. These historical inscriptions, referred to by some as graffiti or even vandalism, are part of the history of this place that represent 2000 years of the region's history recorded on canyon walls.

We have discovered several other (pre-Columbian and early historical) rock art sites in the Sandstone and Yellow Jacket Canyons

oprócz indiańskiej sztuki naskalnej, są także częścią dziedzictwa kulturowego tego miejsca i przedstawiają 2000 lat historii tego regionu, zapisanej na skałach kanionów.

W ostatnich sezonach odkryto także kilka innych stanowisk ze sztuką naskalną (prekolumbijską i wczesnohistoryczną) z kanionów Sandstone i Yellow Jacket. Niektóre z nich noszą wyraźnie znamiona lokalizacji w specjalnie wybranych miejscach, przede wszystkim ze względu na specyficzne formacje skalne i twory geologiczne tam występujące, na przykład naturalne kominy skalne, pod którymi umieszczano panele z petroglifami. Nasuwa się wniosek, że z jakichś powodów były to ważne miejsca, niewykluczone, że związane z obrzędami religijnymi. Ważne jest także to, że obydwa te kaniony były w przeszłości nawiedzane przez katastrofalne powodzie. Kilka z nich znamy z początku XX wieku, ale wiemy, że pojawiały się także i wcześniej. Skutkowało to między innymi tym, że niektóre stanowiska z architekturą kamienną i drewnianą zostały zniszczone, a głównym świadectwem bytności ludzi na tym terenie pozostały petroglify i malowidła naskalne, które czasem znajdują się pod powierzchnią ziemi, a w niektórych miejscach przeciwnie – woda wymyła podłoże i panele te znalazły się bardzo wysoko, bo nawet 6–8 metrów nad powierzchnią gruntu. To jeszcze bardziej podkreśla ogromne znaczenia i walor naukowy analiz sztuki naskalnej, która może dużo powiedzieć o kulturze rdzennych społeczeństw, ale też o przemianach i relacjach człowiek – środowisko. Badania sztuki naskalnej mają więc ogromny potencjał na przyszłość (fot. 12).

in recent years. Some are clearly uniquely located, primarily for their peculiar rock and geological formations like natural chimney rocks panels with rock engravings are placed under; the conclusion these were important places, possibly connected with some religious rituals, is inevitable. Importantly, both the canyons have been devastated by catastrophic floods; we know some from the early 20th century, but archaeology confirms they had come earlier, too. As a result, some sites of stone and wood architecture have been destroyed, with rock engravings and paintings remaining the key evidence of human presence in the area; they can be occasionally found underground or, conversely, very high, even 6–8 metres above the ground, after water has eroded the soil. This corroborates the key significance and scientific value of rock art analyses, which can say a lot about different human cultures, as well as their transformations and human-environment relations. Research into rock art offers a huge potential for the future, therefore (Fig. 12).

ARTYŚCI I GARNCARZE Z MESA VERDE: CERAMIKA STAROŻYTNEJ KULTURY PUEBLO

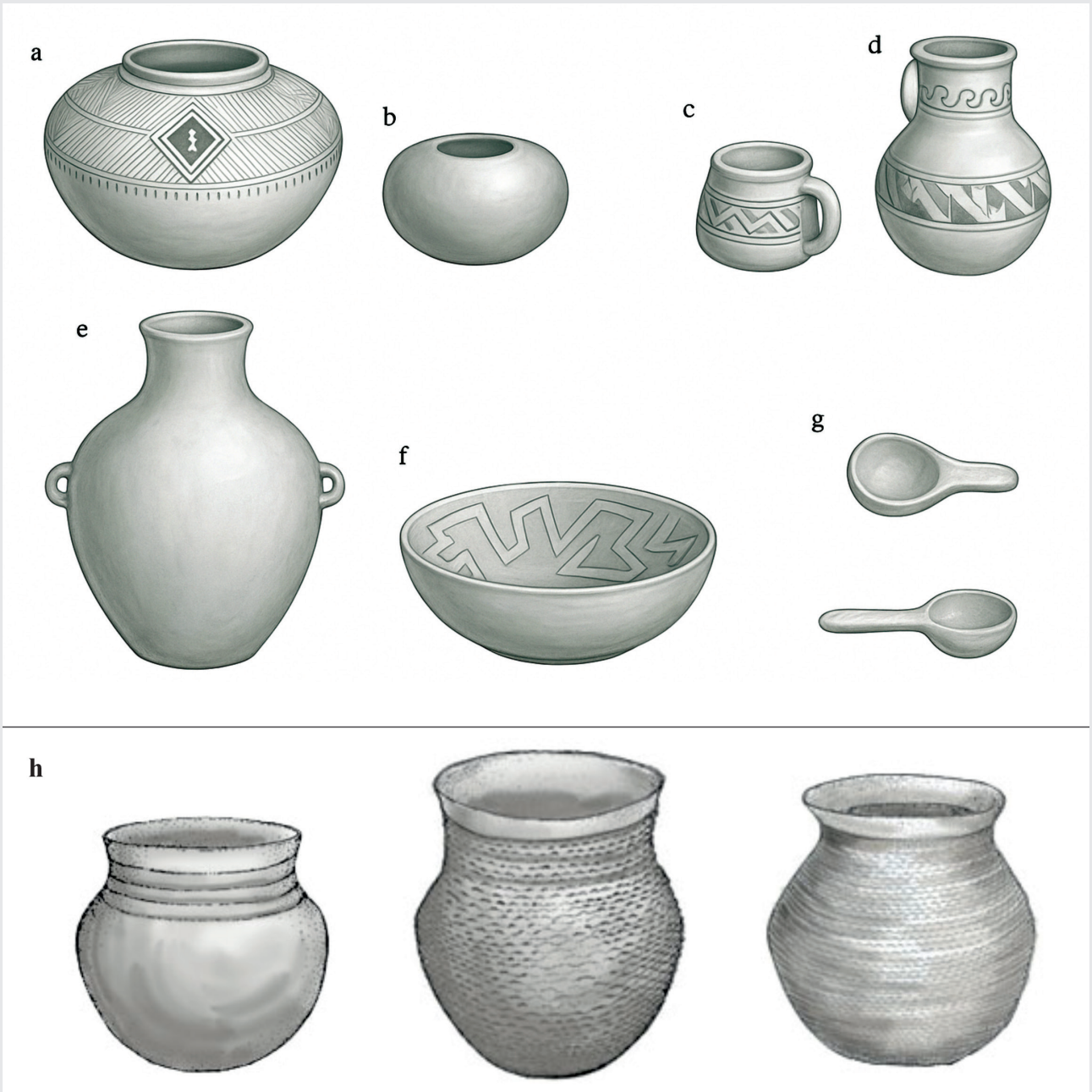
Umiejętność wytwarzania ceramiki na Południowym Zachodzie Stanów Zjednoczonych swoje źródła ma najprawdopodobniej na terenach, które współcześnie znajdują się w dzisiejszym Meksyku. Stąd idea ta, jeszcze pod koniec okresu archaicznego, wraz z umiejętnością uprawy roli i hodowli zwierząt oraz kolejnymi falami migracji ludzkich, przemieszczała się na północ. W obrębie rozwijającej się, na terenie Wyżyny Kolorado, kultury Pueblo, do kształtowania poszczególnych form ceramicznych stosowano tzw. technikę taśmowo-ślizgową (coil and scrape technique), polegającą na formowaniu naczynia z wałeczków gliny, a następnie zagładzaniu powstałych w ten sposób nierówności kościanymi lub ceramicznymi gładzikami. Pozwala to na przypuszczenie, iż wiedza, dotycząca produkcji naczyń na tym obszarze, pochodzi z dzisiejszych stanów Zacatecas i Durango, położonych w północno-środkowej części Meksyku, gdzie stosowano już znacznie wcześniej podobne rozwiązania.

Umiejętności ceramiczne rozprzestrzeniały się stosunkowo szybko, szczególnie w kierunku północnym. W ciągu kilkuset lat wytwórczość naczyń znana była najbardziej na północy na terenach pomiędzy południowymi częściami dzisiejszych stanów Kolorado i Utah, Wielkim Kanionem na zachodzie i terenami górskimi w Nowym Meksyku na wschodzie. Jej szybka adaptacja podyktowana była zapewne lepszymi właściwościami, takimi jak trwałość czy nieprzemakalność, w stosunku do pojemników organicznych, skórzanych lub wyplatanych z włókien roślin oraz stosunkowo łatwym procesem wykonania. Naczynia ceramiczne najlepiej sprawdzały się jako pojemniki do magazynowania zapasów żywności, a ich odporność na wysokie temperatury sprawiała, że umożliwiały obróbkę termiczną pokarmów. Początek VI wieku n.e. jest momentem, w którym naczynia gliniane stały się nieodłączną częścią działań związanych z przetwarzaniem i magazynowaniem żywności, ale także stopniowo kształtowały się ich odmienne aspekty technologiczne i stylistyczne – takie jak sposób ornamentowania, rodzaj domieszki czy stosowanie tzw. slipu, prowadzące finalnie do powstania głównych tradycji ceramicznych Południowego Zachodu, wśród których wyróżnić można między innymi kulturę Pueblo.

THE ARTISTS AND POTTERS OF MESA VERDE: THE CERAMICS OF THE ANCESTRAL PUEBLO CULTURE

The art of pottery-making in the American Southwest most likely originated in the region of present-day Mexico. Both the concept of ceramic production and agricultural practices appear to have spread northward alongside successive waves of human migration toward the end of the Archaic period. Within the Colorado Plateau region, the Pueblo culture developed its characteristic ceramic forms through the so-called coil and scrape technique – that is, by constructing vessels from coils of clay and subsequently smoothing their surfaces with bone or ceramic scrapers. This evidence suggests that the technological knowledge underlying pottery production in the Southwest derived from what are now the Mexican states of Zacatecas and Durango, where comparable methods had been employed considerably earlier.

The technological knowledge of pottery-making spread relatively rapidly, particularly northward, and by the following several centuries ceramic production had established itself as far north as the southern reaches of present-day Colorado and Utah, extending westward to the Grand Canyon and eastward to the mountainous regions of New Mexico. Pottery was adopted quickly, likely due to its durability and water resistance compared to organic containers made of leather or plant fibers, as well as the relative simplicity of its production process. Ceramic vessels proved especially suitable for food storage and could also be employed in food preparation and thermal processing owing to their resistance to high temperatures. By the early sixth century, pottery vessels had become an indispensable element of subsistence practices, while a variety of technological and stylistic features gradually emerged – including ornamentation, the use of tempering materials, and the application of slips – ultimately leading to the formation of the principal pottery-making traditions of the Southwest, including that of the Pueblo culture.

Ryc. 1. Zestaw form naczyń stołowych (ceramika biała): a – kiva jar, b – seed jar, c – kubek, d – dzban, e – olla, f – misa, g – czerpak; oraz naczyń kuchennych (ceramika szara): h – garnki

Fig. 1. A set of (white) table ware: a – a kiva jar, b – a seed jar, c – a mug, d – a pitcher, e – an olla, f – a bowl, g – a dipper; and of (grey) kitchen ware: h – cooking jars

Najprościej wytwarzane naczynia podzielić można na dwie kategorie, odwołujące się do pełnionych przez nie funkcji: kuchenną – zwykle wtedy były niezdobione lub ich powierzchnie traktowano w sposób, który służył do ułatwienia przebiegu procesów termicznych wewnątrz (szczególnie w późniejszym okresie) oraz stołową i magazynową – w tym wypadku najczęściej ceramika posiadała bardziej zróżnicowane kształty i zdobione powierzchnie (ryc. 1, 2). Najczęściej spotykanymi formami były: garnki, w tym tzw. olla – duże naczynia, w których magazynowano wodę oraz misy, a także inne formy – dzbany, czerpaki, naczynia o wąskich otworach do przechowywania ziaren (ang. seed jar) lub przenoszenia wody (ang. canteen), wazy, kubki, talerze oraz tzw. naczynia typu effigy o zróżnicowanych kształtach przypominających nawet sylwetki ludzkie i zwierzęce (ryc. 3, 4 i 5). W regionie, w którym rozwijała się kultura Pueblo, wytwórczość garncarską podzielić można także ze względów technologicznych na ceramikę szarą, białą i czerwoną (odpowiednio: grey, white i red ware). Podział ten wynika przede wszystkim z rodzaju gliny, dostępnej dla garncarzy w danej lokalizacji, choć istotną rolę pełnił także wypał i, podtrzymywana w trakcie jego trwania, temperatura. Odpowiednia regulacja powyższych zmiennych prowadziła do uzyskania powierzchni naczyń o zróżnicowanych kolorach i odcieniach.

Naczynia ceramiczne mogły być całkowicie niezdobione, jak miało to miejsce w najwcześniejszych fazach produkcji ceramiki, lub być pokryte ornamentem malowanym – w zależności od regionu i okresu – geometrycznym lub figuralnym, także o zróżnicowanej barwie (ryc. 6). Do przygotowania farby stosowano zarówno surowce mineralne (naturalnie występujące tlenki żelaza, manganu lub miedzi) i organiczne (gatunki roślin charakteryzujące się wysoką zawartością żelaza), a także w mniejszym stopniu – węgiel. Ornament wykonywany był najczęściej jednym kolorem, choć w późniejszych okresach znane są też tzw. typy polichromowane, które były zdobione przy pomocy dwóch lub większej ilości barw. Podczas tworzenia ornamentu często stosowano także tzw. slip, tworzony na bazie wody i gliny – cienką błyszczącą warstwę, którą pokrywano naczynie przed procesem malowania i wypału. Jego rolą było nadanie wygładzonym powierzchniom jednolitej barwy, lepiej kontrastującej z kolorystyką ornamentu, a czasem modyfikującej faktyczny kolor surowca, z jakiego powstało naczynie.

Najbardziej zróżnicowana (pod względem formy) ceramika biała była zdobiona motywami geometrycznymi, okazjonalnie uzupełnianymi

At its simplest, the pottery produced in the region can be classified into two primary categories according to function: cooking ware – typically undecorated, with surfaces designed to facilitate thermal processes (particularly in later periods), and table and storage ware – which tended to display a greater diversity of shapes and more elaborate surface decoration (Fig. 1, 2). The most common forms included pots (among them the olla, a large vessel used for water storage), bowls, and various other types such as jars, dippers, vessels with narrow apertures for storing seeds (seed jars), canteens for carrying water, as well as vases, mugs, plates, and the so-called effigy vessels – containers shaped to resemble human or animal figures (Fig. 3, 4, 5).

In the region inhabited by the Pueblo culture, pottery can also be classified, for technological reasons, into grey ware, white ware, and red ware. This division reflects, above all, the types of clay available to local potters, although firing methods and the temperatures maintained during the process also played an important role. Proper control of these variables produced surface colors in a wide range of shades.

Ceramic vessels could be entirely undecorated – as was the case in the earliest phases of production – or covered with painted designs of various colors and forms, ranging from geometric to figurative motifs depending on the region (Fig. 6). Pigments were prepared from both mineral sources (such as natural iron, manganese, or copper oxides) and organic materials (notably plant species rich in iron), and to a lesser extent from coal. Decoration was most often executed in a single color, although polychrome varieties employing two or more colors appeared at a later stage.

A slip – a thin, lustrous layer of refined clay – was frequently applied before painting and firing. Its purpose was to provide a uniform coloration and a smoother surface that enhanced the contrast of the painted ornamentation, while occasionally altering the physical or visual properties of the vessel's surface.

Within the Pueblo culture, white ware exhibited the greatest diversity of forms and was decorated predominantly with geometric motifs and occasional figurative

Ryc. 2. Różne formy malowanych naczyń ceramicznych kultury Pueblo z regionu Mesa Verde i terenu badań polskiego projektu w Kolorado

Fig. 2. A variety of painted pottery by the Pueblo culture in Mesa Verde and the area of the Polish project explorations in Colorado

Ryc. 3. Przykłady mis z ornamentyką black-on-white z terenu rozwoju kultury Pueblo

Fig. 3. Some examples of bowls with black-on-white ornamentation from the area of the Pueblo culture's development

Ryc. 4. Przykłady ceramiki białej kultury Pueblo: a – czerpaki z ornamentyką black-on-white; b – naczynie typu seed jar (niezdobiona ceramika szara) ze stanowiska Castle Rock Pueblo

Fig. 4. Some examples of Pueblo white wares: a – dippers showing black-on-white ornamentation; b – a seed jar (undecorated grey ware) from the Castle Rock Pueblo site

Ryc. 5. Przykłady ceramiki białej kultury Pueblo z ornamentyką black-on-white ze stanowiska Castle Rock Pueblo: a – naczynie typu canteen; b - kiva jar z pokrywką; c – kubek

Fig. 5. Some examples of Pueblo white wares including black-on-white ornamentation from the Castle Rock Pueblo site: a – a canteen; b – a kiva jar with a lid; c – a mug

przedstawieniami figuralnymi (postacie ludzi lub zwierząt). Najbardziej zróżnicowane i skomplikowane przykłady pojawiają się na typach ceramicznych black-on-white. Z zastosowanej na nich stylistyki starano się czerpać w przypadku malowania naczyń o barwie czerwonej, mniej licznych i wytwarzanych jedynie w wybranych centrach wytwórczych. Większość form posiadała ornament na zewnętrznych powierzchniach, zorganizowany w tzw. układ pasowy. Wyjątek stanowią misy i czerpaki, w przypadku których ornament znajduje się głównie w części wewnętrznej. Wydaje się, że najwcześniejsze motywy zdobnicze, pojawiające sią na naczyniach w regionie Mesa Verde, zaczerpnięte zostały z ornamentyki znanej z dekoracji koszy wyplatanych z włókien roślin (m.in. juki), praktykowanej na tym obszarze od około 1500 roku p.n.e. (ryc. 8a i b). Podobieństwa reprezentowane są poprzez charakterystyczne promieniste ułożenie ornamentu na naczyniach z wczesnych okresów produkcji ceramicznej, często pojawiający się element zdobniczy w kształcie litery „Z", przypominający ściegi powstające w wyniku stosowanej w tym okresie techniki plecionkarskiej, a także serię, występujących z wysoką frekwencją, dodatkowych elementów takich jak trójkąty czy równoległe linie. Rozwiązania symetryczne zastosowane w procesie zdobnictwa koszy (oraz tekstyliów) są jednak bardziej zróżnicowane niż w przypadku produkcji ceramicznej, której ornamentyka wydaje się stanowić ich zredukowaną wersję, zarówno pod kątem położenia motywów jak i kolorystyki, która w przypadku przedmiotów organicznych jest zwykle co najmniej trójbarwna. Ostatnia z cech wynikać może jednak z ograniczeń technologicznych, spowodowanych koniecznością wypału naczyń i braku odporności większości barwników na wysokie temperatury.

W późniejszych okresach stosowano także inne rozwiązania – jak podział powierzchni naczynia na kilka sektorów (najczęściej cztery) i „kopiowaniu" w ich obrębie bloków ornamentacyjnych. W skład elementów składowych całego zdobienia, pojawiającego się na naczyniach, wchodziły proste, faliste i zygzakowate linie, kropki, motywy schodkowe, trójkątne flagi, kształty przypominające litery „Z" oraz „I", meandry, woluty, spirale oraz proste figury geometryczne (ryc. 7). Kolejne etapy rozwoju ceramicznego spowodowały doskonalenie technik wykonywania zdobienia, z czasem sprawia ono wrażenie dokładniejszego i bardziej uporządkowanego. W późniejszych typach dekoracyjnych dominują głównie ornamenty pasowe skupione w okolicy wylewu, dodatkowo obramowane cieńszymi pojedynczymi lub zwielokrotnionymi liniami. Oprócz tego naczynia posiadają

representations of humans or animals. The black-on-white pottery tradition constitutes the most complex and varied example of this style and served as an inspiration for the less common red ware, which was produced only in selected ceramic centers. Most vessels were decorated externally with ornaments arranged in registers, while bowls and dippers typically featured interior decoration.

The earliest decorative motifs on wares discovered in the Mesa Verde region appear to have been inspired by basketry ornamentation – woven from plant fibers such as yucca – which had been practiced in the area since around 1500 BC (Fig. 8a, b). The resemblance is evident in the characteristic radial patterns found on early vessels, the frequent use of the Z-shaped motif reminiscent of basket-weaving stitches, and a variety of accompanying elements such as triangles and parallel lines. The decorative schemes employed in basketry and textiles were more varied than those observed in ceramic production. The ornamentation of pottery appears to represent a simplified adaptation of these earlier designs, both in terms of compositional organization and color palette, the latter in organic materials typically comprising at least three colors. This distinction may, however, stem from technological constraints inherent to the firing process and from the limited heat resistance of most pigments.

Some additional decorative techniques – such as dividing a vessel's surface into multiple sectors (most commonly four) and "replicating" ornamentation blocks within these sections – were employed in later periods as well. Straight, wavy, and zigzag lines; dots; stepped motifs; triangular flags; Z- and I-shaped forms; meanders; volutes; spirals; and geometric figures constituted key components of surface decoration (Fig. 7). Successive stages of pottery development saw refinements in ornamentation, which became increasingly precise and orderly over time. Register-based decorations concentrated around the spout, often framed by thin, single or multiple lines, dominate later decorative types. Vessels also frequently featured spout embellishments – commonly dots, zigzags, or slanting lines – which additionally serve as chronological indicators. Spirals, checker patterns, and broad bands

Ryc. 6. Przykład ornamentyki figuralnej na naczyniu z okresu Pueblo II

Fig. 6. An example of figurative painted ornamentation on a Pueblo II vessel

ornament na wylewach – najczęściej w postaci kropek, zygzaków lub ukośnych kresek (co jest też dobrym datownikiem dla tych przedmiotów). Wśród elementów zdobniczych licznie pojawiają się spirale, motyw szachownicy oraz szerokie pasy z wypełnieniem w postaci licznych, blisko rozmieszczonych prostych lub ukośnych linii (tzw. szrafura). Czasem stosowany jest także ornament negatywowy, wynikający z użycia dużej ilości czarnego barwnika, który w efekcie stawał się tłem wyodrębniając wzór koloru białego (ryc. 7).

Wartym odnotowania zjawiskiem, poświadczającym istotną rolę symboliczną stosowanej ornamentyki, jest jej przenikanie w strefę architektury o charakterze ceremonialnym. W wielu przypadkach murale, zachowane na wewnętrznych ścianach pomieszczeń rytualnych (kiv), wykazują istotne podobieństwo do pasowych dekoracji znanych zarówno z produkcji ceramicznej, jak i materiałów tekstylnych oraz koszy (ryc. 7c). Ponadto niektóre z pomieszczeń o przeznaczeniu magazynowym posiadały malowanie na zewnętrznych ścianach przypominające motywy zdobnicze znane z naczyń typu seed jars. Wydaje się, że przenoszenie zdobnictwa pomiędzy różnymi kategoriami zabytków ruchomych oraz architektury świadczyć może o istnieniu między nimi metaforycznego związku, wynikającego z symbolicznej funkcji naczynia. Niewykluczone, że w wyobrażeniach społeczności Indian Pueblo zarówno budynki, jak i całe stanowiska oraz otaczająca je przestrzeń, pełniły funkcje podobne do pojemników ceramicznych, co manifestowane było poprzez zastosowane zabiegi dekoracyjne i konstrukcyjne. Wskazuje na to sposób wznoszenia struktur ceremonialno-użytkowych, który wydaje się materializować ówczesne wyobrażenia konstrukcji wszechświata mającego składać się z ceramicznego pojemnika symbolizującego ziemię (podziemne pomieszczenie o okrągłym kształcie z charakterystycznym pasowym ornamentem) oraz plecionego kosza będącego odniesieniem do nieba (drewniany dach o kształcie zbliżonym do kopuły). Związek pomiędzy naczyniami, pomieszczeniami oraz stanowiskami można prześledzić także we współczesnych badaniach lingwistycznych, które wykazały, że oznaczające je terminy posiadają wspólny rdzeń językowy.

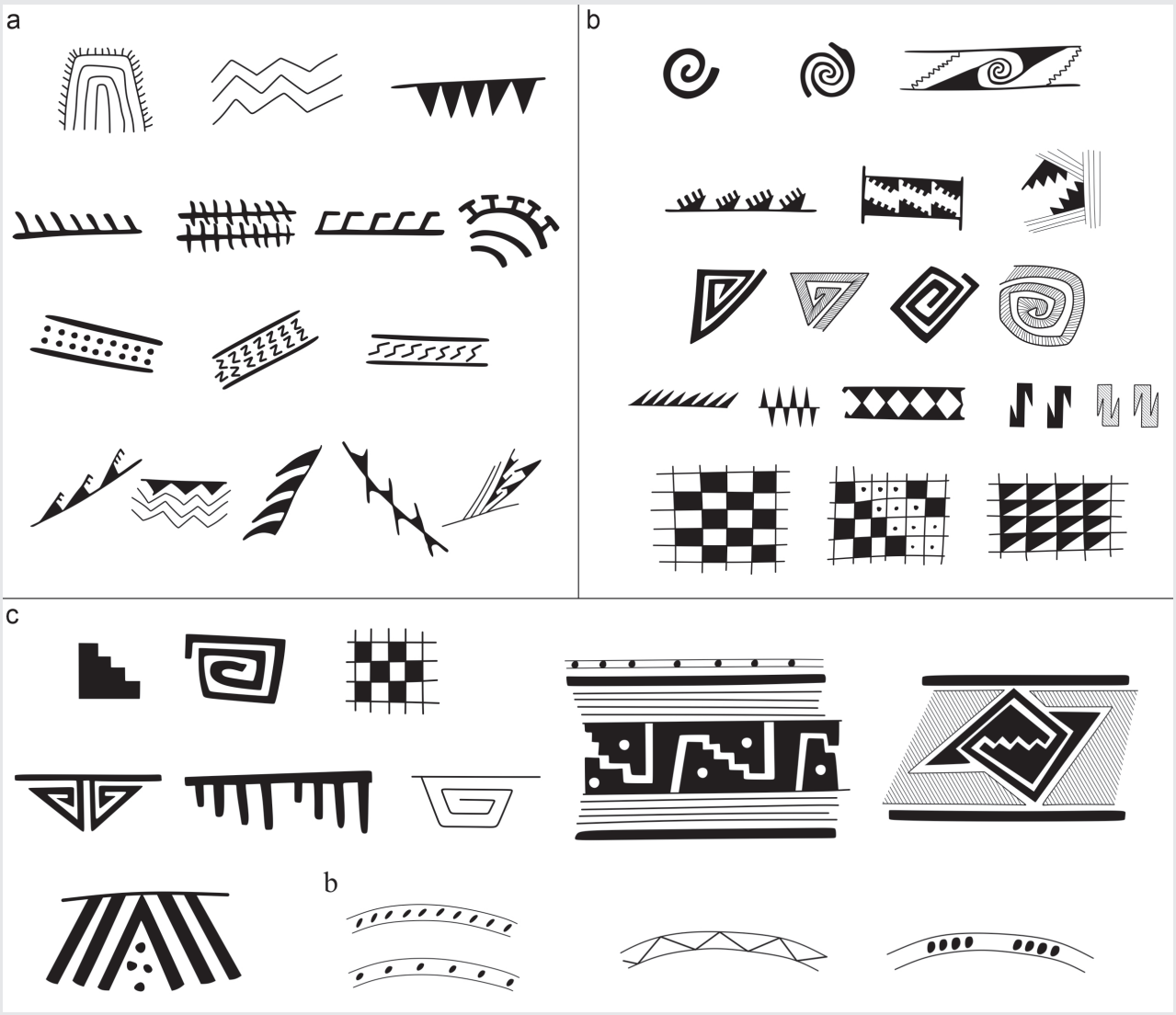
Migracja ludności Pueblo z regionu Mesa Verde w końcowych dekadach XIII wieku n.e. dość istotnie zmieniła preferencje dotyczące zdobienia ceramiki. Od XIV wieku n.e. na powierzchniach naczyń, prócz kontynuowanych w dalszym ciągu motywów geometrycznych, choć realizowanych w nieco innej stylistyce, pojawiają się też

filled with multiple closely spaced straight or slanted lines (a technique known as hachuring) are common elements of ceramic ornamentation. Negative decoration – produced by applying large quantities of black pigment that became the background for white patterns – also occasionally occurs (Fig. 7).

The transference of ornamentation to ceremonial architecture represents a notable development, likely reflecting its significant symbolic function. Murals preserved on the interior walls of ritual chambers (kivas) often display striking similarities to register-based decorations found on pottery, textiles, and baskets (Fig. 7c). Certain storage rooms also featured exterior walls painted with motifs resembling those on seed jars. This cross-medium transmission of ornamentation may indicate metaphorical connections, reflecting the symbolic roles ascribed to ceramics. It is conceivable that the Pueblo community perceived buildings, entire sites, and their surroundings as fulfilling analogous functions to those of ceramic containers, a concept expressed through both decoration and design. This interpretation is supported by the construction of ceremonial and domestic structures, which appear to embody contemporary cosmological notions: the Earth symbolized as a round subterranean chamber adorned with register ornamentation, and the sky represented by a woven basket or wooden dome. Linguistic evidence further supports these connections, with terms denoting pottery, architectural features, and sites sharing common etymological roots.

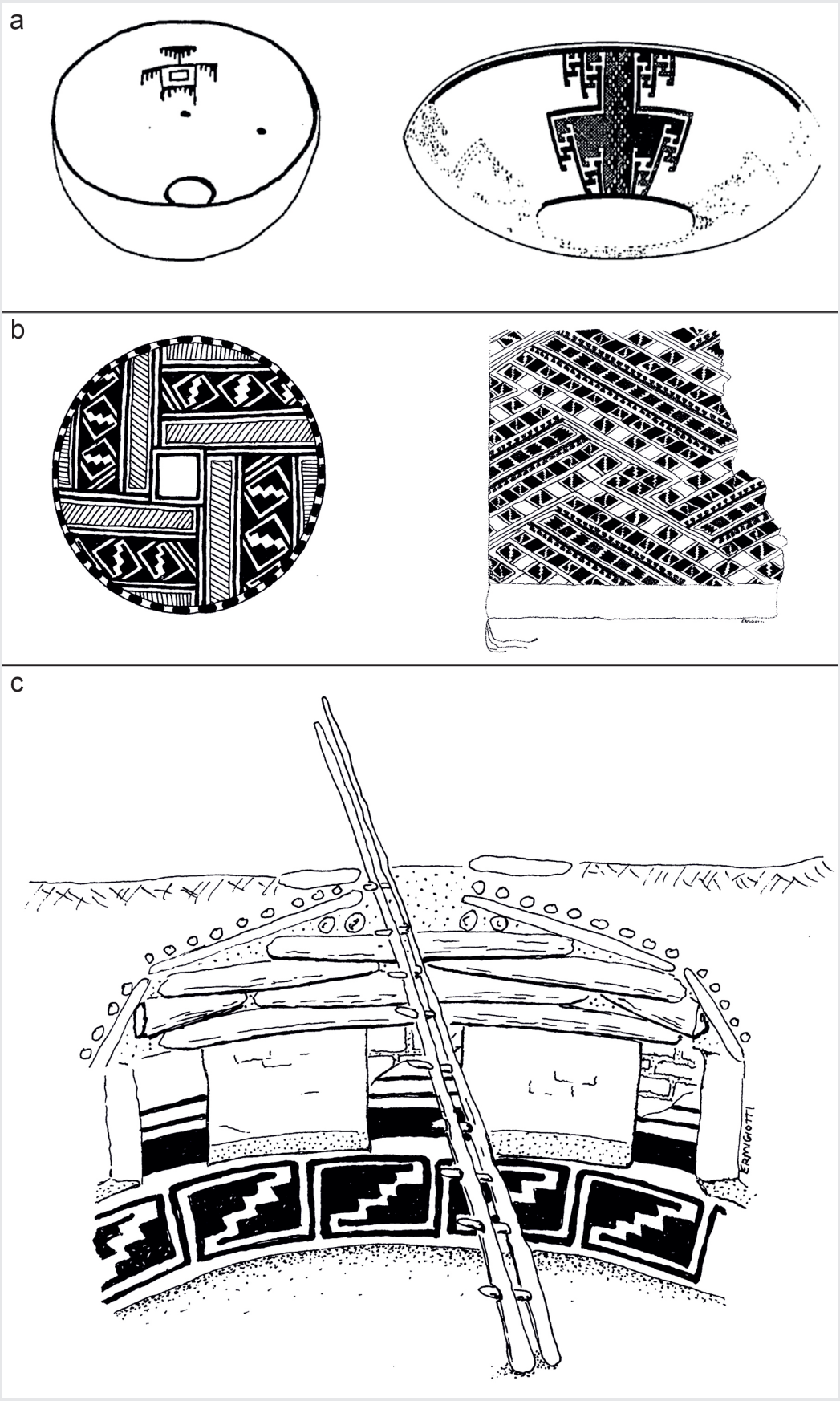
The migration of Pueblo populations from Mesa Verde in the final decades of the 13th century AD significantly influenced pottery decoration. Beginning in the 14th century, alongside the continued use of geometric motifs – albeit in a somewhat modified style – representations of Katchina masks, embodying intermediaries between human and supernatural realms (sometimes associated with deities), began to appear on ceramic surfaces. These depictions were smaller in scale than those found in rock art or on the walls of kivas, historical ceremonial buildings.

The symbolic significance of most geometric motifs is difficult to establish with certainty;

Ryc. 7. Przykłady elementów ornamentacyjnych na naczyniach białych kultury Pueblo: a – ornamenty dominujące w okresie Pueblo I; b – ornamenty dominujące w okresie Pueblo II; c – ornamenty dominujące w okresie Pueblo III

Fig. 7. Some examples of ornamentation elements on white wares from the Pueblo culture area: a – ornaments prevailing in the Pueblo I period; b – ornaments prevailing in the Pueblo II period; c – ornaments prevailing in the Pueblo III period

Ryc. 8. Przykłady ornamentyki ceramicznej, nawiązujące do wytwórczości plecionkarskiej i tekstylnej oraz do zdobnictwa ścian budynków: a – porównanie ornamentyki ceramicznej ze zdobieniem kosza; b – porównanie ornamentyki ceramicznej ze zdobieniem znanym z tekstyliów; c – przykład zdobienia zarejestrowany na ścianie kivy nawiązujący do ornamentyki ceramicznej

Fig. 8. Some examples of ceramic ornamentation with references to weaving and textile production and to architecture decorations: a – a comparison of ceramic ornamentation and basket decorations; b – a comparison of ceramic ornamentation and decorations known from textiles; c – an example of kiva wall decoration referring to ceramic ornamentation

przedstawienia masek katchina uosabiających pośredników pomiędzy światem ludzi i światem pozaziemskim (kojarzone czasem z bóstwami), choć na mniejszą skalę niż ma to miejsce w sztuce naskalnej lub na ścianach kiv, historycznych obiektów o charakterze ceremonialnym.

Znaczenie większości elementów składowych, tworzących motywy geometryczne, jest współcześnie niemożliwe do ustalenia, jednak w niewielu przypadkach informacji na ten temat dostarczają zaobserwowane analogie do innych artefaktów oraz fakt ich stosowania w szerszym kontekście chronologicznym i terytorialnym. Na tej podstawie, pojawiające się z wysoką frekwencją szrafury (szczególnie w okresie Pueblo II, X–XI wieku n.e.), próbowano łączyć z przedstawieniem koloru turkusowego (mającego związek z czynnościami rytualnymi i mogącego być oznaczeniem wysokiego statusu społecznego), który z przyczyn technicznych jest niemożliwy do zastosowania na ceramice. Innym przykładem jest tzw. motyw „dot in a square" (motyw kratki lub szachownicy z punktami wewnątrz), który wiązany jest z uproszczonym sposobem przedstawienia ziaren kukurydzy oraz związaną z nimi symboliką płodności. Wydaje się, że sama dominacja koloru czarnego i białego w zdobnictwie mogła także nieść za sobą znaczenie symboliczne. Współczesne społeczności Indian Pueblo łączą obie barwy z kierunkami kardynalnymi świata (biały często symbolizuje wschód), a ich kombinację traktują jako odniesienie do świata zmarłych i światów podziemnych.

Początkowo farby o ciemnych odcieniach, służące do wykonania zdobień, przygotowywane były głównie poprzez zbieranie występujących naturalnie surowców mineralnych – konkrecji żelaza lub manganu, które następnie ścierano i mieszano z wodą lub inną płynną substancją (np. pochodzenia roślinnego). Barwnik organiczny wytwarzany z roślin używany jest w szerszym zakresie od okresu Pueblo II, a jego stosowanie staje się coraz bardziej powszechne w okresie Pueblo III. W tym wypadku przygotowanie farb polegało na długotrwałym gotowaniu naziemnych części roślin o wysokiej zawartości żelaza do momentu uzyskania gęstej substancji, która po wysuszeniu była przechowywana i w razie potrzeby rozcierana i rozpuszczana w wodzie lub substancjach pochodzenia roślinnego. Prawdopodobnie podstawowymi składnikami farby organicznej były trzy, posiadające odpowiednie właściwości, gatunki: Cleome serrulata (ang. Rocky Mountain beeplant/beewed), Cleome lutea (ang. yellow beeplant) oraz Descurainia pinnata (ang. tansy mustard).

however, comparisons with other artifacts and contexts across time and space offer occasional insights. On this basis, the frequently occurring hachuring (particularly during the Pueblo II period, 10th–11th centuries AD) has been interpreted as the depiction of turquoise, a color associated with ritual activities and potentially indicative of high social status, which, for technical reasons, could not be applied directly to ceramics. The "dot in a square" motif (a grid or checker pattern with dots inside), considered a simplified representation of maize seeds and associated fertility symbolism, provides another instance. The predominance of black and white in ornamentation may also have carried symbolic meaning: contemporary Pueblo communities associate these colors with cardinal directions (white often representing the east) and interpret their combination as a reference to the underworld.

Initially, dark pigments used for ornamentation were predominantly derived from natural minerals, such as iron or manganese concretions, which were ground and mixed with water or other liquids, including plant extracts. The use of organic pigments sourced from plants became more widespread beginning in the Pueblo II period and increasingly prevalent during the Pueblo III period. Plant parts with high iron content were typically boiled for extended periods to produce a thick substance, which was then dried, stored, and subsequently ground and dissolved in water or other vegetal solutions as needed. Three plant species with suitable properties were most likely the primary sources for organic paints: Cleome serrulata (Rocky Mountain beeplant/beeweed), Cleome lutea (yellow beeplant), and Descurainia pinnata (tansy mustard).

Rocky Mountain beeplant also served multiple other purposes: as a food ingredient, a medicinal substance used both externally and internally (as an infusion), and, in some Pueblo communities, its stems were used to make pajo (prayer sticks), reflecting its ceremonial role. Palynological research, including studies in the Sand Canyon area, has identified this plant growing at higher altitudes than today, frequently in association with maize and gourd, suggesting it may have been deliberately sown in cultivated

Ryc. 9. Przykład naczynia kuchennego ze stanowiska Castle Rock Pueblo w całości pokrytego odciskami palcowymi (corrugated ware) z okresu Pueblo III

Fig. 9. An instance of kitchen pot from the Castle Rock Pueblo site, all covered with finger prints (corrugated ware), Pueblo III period

Pierwsza z nich wykorzystywana była także w kilku innych celach – jako składnik posiłków oraz substancja o przeznaczeniu medycznym stosowana zarówno zewnętrznie jak i wewnętrznie (w postaci naparów). Wśród niektórych grup Indian Pueblo jej łodygi służyły ponadto jako elementy podczas przygotowania tzw. pajo (kijków modlitewnych), co poświadcza także jej rolę ceremonialną. Badania palinologiczne (m. in. z rejonu Sand Canyon) wykazały obecność rośliny na wyższych elewacjach niż ma to miejsce współcześnie oraz jej prawdopodobne współwystępowanie wraz z kukurydzą oraz tykwą, co sugeruje, że mogła być ona celowo zasiewana w obrębie pól uprawnych, jak miało i ma to miejsce u historycznej i współczesnej społeczności Hopi.

Szara ceramika kuchenna, najczęściej przyjmująca formę garnków służących obróbce termicznej żywności, początkowo nie była ornamentowana w żaden sposób – powierzchnie naczyń jedynie zagładzano lub, w niewielu przypadkach, pokrywano dodatkowo czerwonym, nietrwałym barwnikiem,

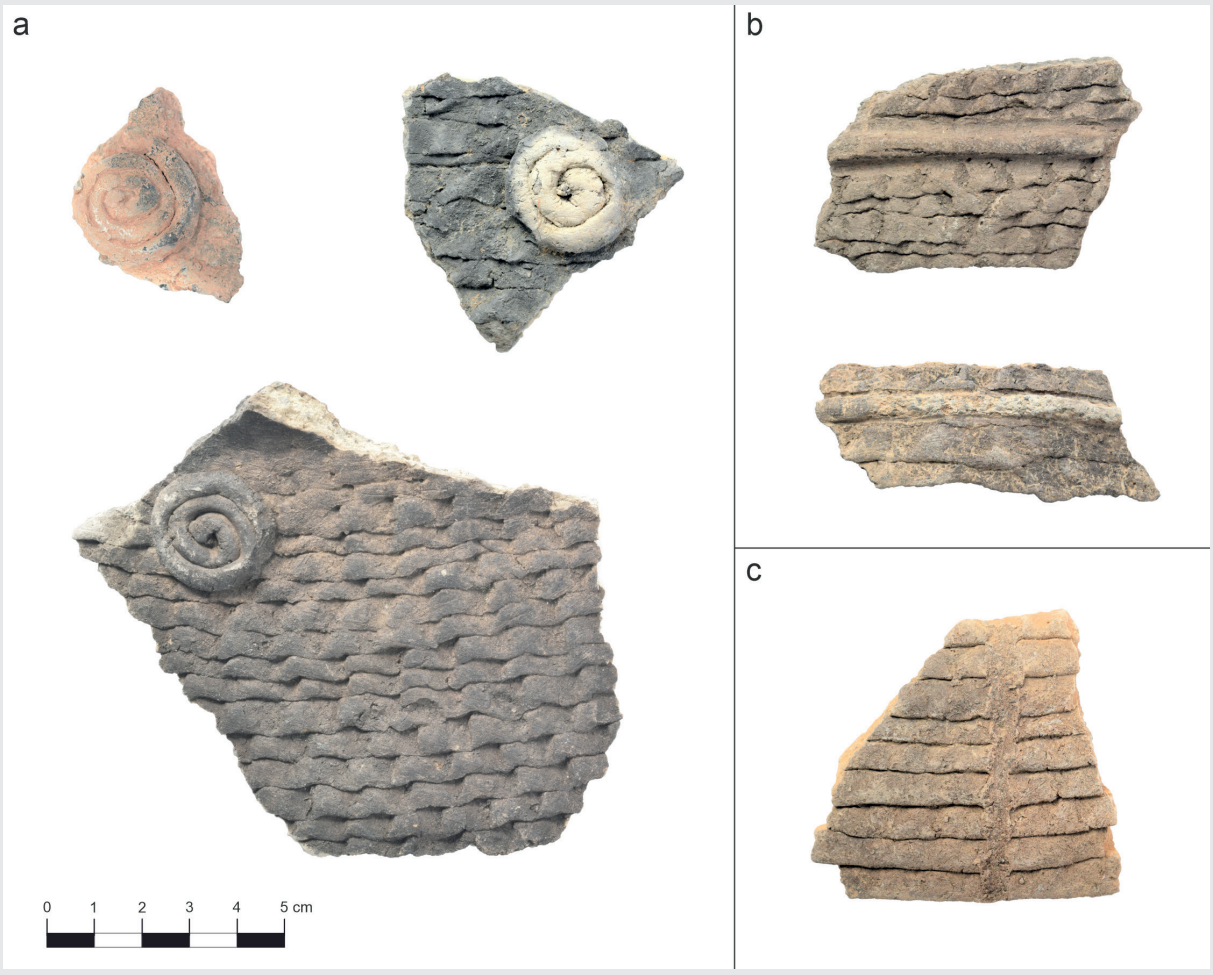
fields, as observed in historical and contemporary Hopi communities.

Early grey kitchen ware, most commonly pots intended for food processing, was initially undecorated, with surfaces either smoothed or occasionally covered with a red, non-durable pigment applied post-firing, or blackened by smoke. Later, the upper sections of vessels – particularly the necks – began to retain unsmoothed with relatively wide coils of clay, producing the so-called neckbanded wares. This technique eventually evolved to extend the unsmoothed surfaces around the entire vessel, sometimes leaving finger or nail impressions – the corrugated wares (Fig. 9) – with fingerprints preserved in many instances. These impressions occasionally formed geometric patterns and could be further embellished with engraved lines, moldings, or spirals (Fig. 10). Fine ornaments were sometimes executed as animal- or human-like silhouettes,

nakładanym już po procesie wypału albo czerniono przy pomocy dymu. Później natomiast, zaczęto pozostawiać w ich górnych częściach (na szyjkach) niezagładzone i dość szerokie wałeczki gliny, z których kształtowane były naczynia (tzw. neckbanded wares). Rozwinięciem tej techniki było stopniowe poszerzanie niezagładzonych powierzchni do momentu, aż obejmowały one całość naczynia, a następnie tworzenie na nich zagłębień i odcisków palcowych i paznokciowych (tzw. corrugated wares) (ryc. 9). Do tej pory, w wielu wypadkach, zachowały się na tych naczyniach odciśnięte linie papilarne. Czasami układały się one w geometryczne wzory lub były dodatkowo zdobione liniami rytymi lub aplikacjami plastycznymi w formie listew lub spiral (ryc. 10). W wyjątkowych przypadkach plastyczne ornamenty kształtowano także w formy nawiązujące wyglądem do sylwetek zwierząt lub ludzi, choć raczej miało to jednak miejsce w przypadku naczyń malowanych. W okresie historycznym wrócono natomiast do zwyczaju całkowitego wygładzania powierzchni naczyń kuchennych.

particularly on painted vessels. The practice of smoothing entire kitchen ware surfaces returned in later historical periods.

Pottery production also differed in the selection of raw materials, including clay and tempering agents. A variety of rock formations, including coal shale pockets characterized by relatively high resistance to firing conditions, were commonly used to prepare ceramic pastes. Montmorillonite, an argillaceous mineral from the smectite group, was less frequently employed as a raw material but was also used as a primary ingredient of slip, particularly where organic paints were applied, dating back to Pueblo I. Alluvial clays, with highly variable compositions due to differences in deposition chronology and geological context, were used far less frequently. All these materials enabled the production of white ware, although firing conditions varied according to the type and quantity of organic admixtures and iron content.

Ryc. 10. Przykłady ornamentyki plastycznej, sporadycznie pojawiającej się na naczyniach kuchennych (corrugated wares): a – aplikacje w kształcie spirali; b – listwy plastyczne; c – pionowa linia ryta

Fig. 10. Some instances of fine ornamentation occasionally appearing on kitchen ware (corrugated wares): a – filigree spirals; b – fine mouldings; c – a vertical incised line

Produkcja ceramiki zróżnicowana była także na poziomie wyboru surowców – co reprezentowane jest między innymi poprzez dobór stosowanej gliny oraz domieszki. Źródło tej pierwszej stanowiły różne formacje geologiczne, w obrębie których znajdowały się, zdeponowane w formie soczewek, węglowe łupki ilaste, charakteryzujące się stosunkowo wysoką odpornością na warunki termiczne wypału, dlatego najczęściej wykorzystywano je do przygotowywania masy ceramicznej. Rzadziej stosowanym źródłem surowca był, należący do grupy smektytów, minerał ilasty – montmorylonit, który, prócz wytwarzania właściwej masy ceramicznej, użytkowany był także jako podstawowy składnik slipu (szczególnie w przypadku stosowania farb organicznych), którym pokrywano powierzchnie naczyń od okresu Pueblo I. Ze zdecydowanie mniejszą frekwencją wykorzystywane były dodatkowo gliny aluwialne, silnie zróżnicowane pod kątem składu, co stanowi wynik odmiennej chronologii depozycji oraz warunków geologicznych. Wszystkie z powyższych grup surowca dają możliwość uzyskania ceramiki białej, jednak w zależności od zawartych w nich domieszek organicznych i ilości związków żelaza – wymagają zróżnicowanych warunków wypału. Jako dodatek do masy ceramicznej wykorzystywano przede wszystkim skały wulkaniczne (ich źródła znajdowały się m. in. w pobliżu Góry Śpiącego Ute/Sleeping Ute Mountain, położonej tylko kilka kilometrów od terenu badań polskiego projektu), a także występujący naturalnie piasek lub skruszony piaskowiec, które w późniejszym okresie zostały częściowo (w przypadku ceramiki malowanej) zastąpione domieszką z pokruszonych fragmentów naczyń. Zmiana ta wydaje się być podyktowana wzrastającą w czasie dostępnością skorup ceramicznych, które były znacznie łatwiejsze do pozyskania niż ograniczony terytorialnie surowiec skalny oraz umożliwiały uzyskanie gładszych powierzchni naczyń w wyniku procesu wygładzania i polerowania.

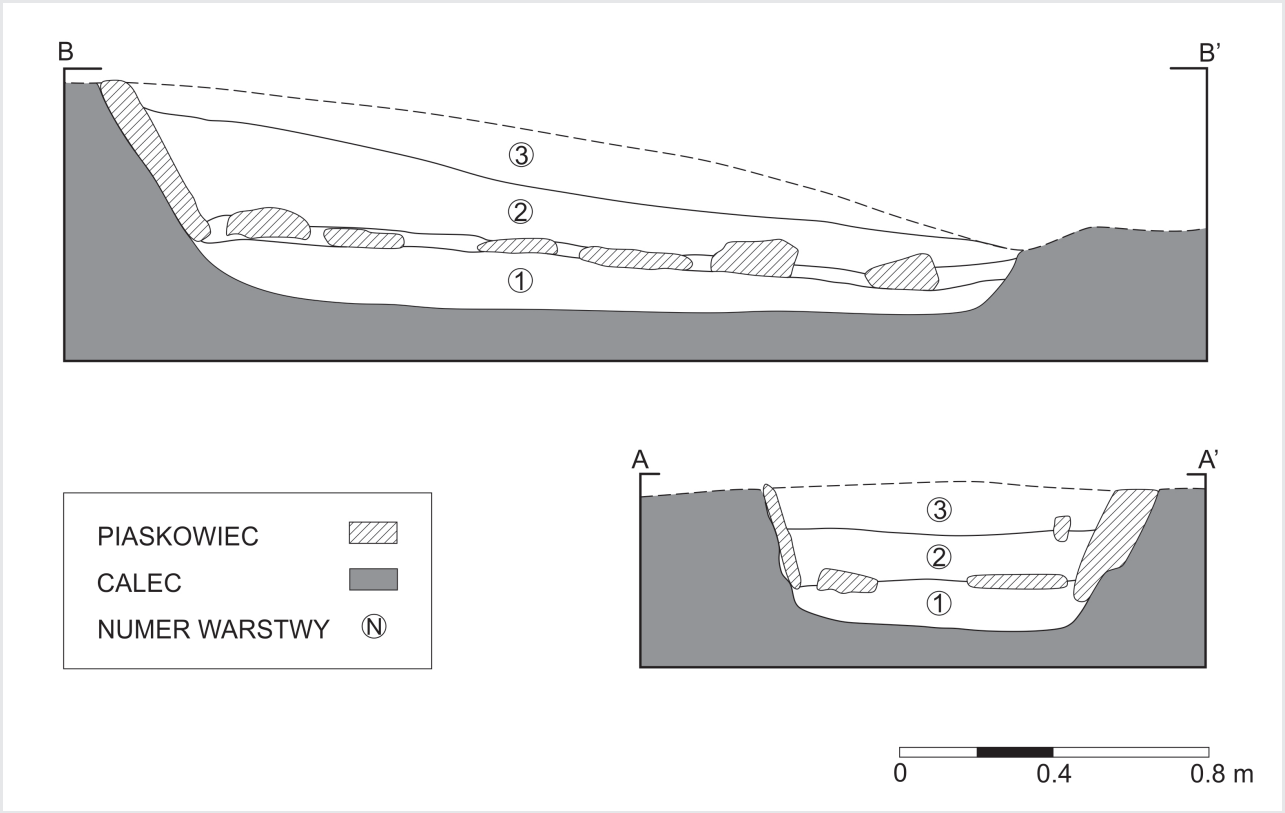
Biała i szara kolorystyka ceramiki wynikała najprawdopodobniej z rodzaju dostępnych złóż gliny oraz umiejętności kontrolowania warunków wypału przez osoby zajmujące się tym etapem produkcji. Uważa się, że w początkowych fazach wypału pozwalano na dostęp tlenu do powierzchni naczyń (w celu utlenienia węgla), a w kolejnym etapie proces ten był zatrzymywany, co zapobiegało czerwonej, pomarańczowej lub żółtej kolorystyce. Wypał miał prawdopodobnie znaczenie kluczowe dla finalnego koloru ceramiki, gdyż naczynia o czerwonym lub pomarańczowym kolorze powstawały z tego samego, pod kątem chemicznym, surowca glinianego, różniły się natomiast ciągłym utrzymywaniem atmosfery oksydacyjnej podczas wypalania.

Volcanic rocks, sourced near Sleeping Ute Mountain, as well as natural sand and friable sandstone – which were later partly replaced in painted wares with crushed pottery sherds – were primarily added to the ceramic pastes. This shift appears to have been driven by the increasing availability of pottery fragments, which were easier to procure than geographically limited rock sources and produced smoother surfaces when polished.

The white and grey color ranges were likely determined by the types of clay available and the potters' ability to control firing conditions during production. It is believed that oxygen was allowed access to the vessel surfaces during the initial stages of firing to oxidize the coal, with the process subsequently interrupted to prevent the development of red, orange, or yellow hues. Firing was probably crucial in determining final ware colors, as red or orange vessels could be produced from chemically identical clay, with differences arising solely from the continued maintenance of an oxidizing atmosphere during firing.

Furnaces and underground firing pits (so-called pit kilns) – facilities used in the firing proces – are rarely discovered during excavation, primarily because they were located at a considerable distance from settlements. Nevertheless, a number of such features have been recorded across the Four Corners region since the 1970s. Their use is predominantly associated with the later phases of settlement in the area; most were constructed after 1100 AD, although some date as far back as 800 AD. These structures were likely used for firing white ware vessels and consisted of rectangular or near-rectangular hollows situated on slopes and lined with sandstone slabs. Most pit kilns are found several kilometers from residential sites (a deliberate choice that delayed their discovery) and were positioned on canyon slopes with gradients exceeding 10°, taking advantage of wind to help maintain consistent firing temperatures. Easy access to wood, a highly limited resource particularly in the later phases of settlement, was an additional advantage.

The design of most kilns is remarkably standardized: rectangular hollows measuring 20–50 cm in depth, 1–2 m in width, and 1.5–8.5 m in length. The narrow range in

Ryc. 11. Przekroje wypełniska pieca stosowanego do wypału ceramiki białej w okresie Pueblo III

Fig. 11. A cross-section of a pit kiln used to fire white ware vessels in the Pueblo III period

Piece i podziemne doły, czyli struktury związane z procesem wypału, są rzadko odkrywane w trakcie wykopalisk, głównie z powodu znacznego oddalenia od stanowisk mieszkalnych, jednak począwszy od lat 70. XX wieku udało się zarejestrować wiele takich obiektów na całym obszarze Four Corners. Ich użytkowanie wiąże się przede wszystkim z późnymi fazami zasiedlenia regionu – w większości powstawały po 1100 roku n.e., choć daty niektórych mogą sięgać nawet 800 roku n.e. Służyły najprawdopodobniej do wypału ceramiki białej i przyjmowały formę prostokątnych lub zbliżonych do prostokąta zagłębień, wyłożonych płytami piaskowca, zlokalizowanych na stokach wzniesień. Większość z tych pieców położona jest kilka kilometrów od stanowisk mieszkalnych (co miało istotny wpływ na stosunkowo długi okres ich odkrywania) na stokach kanionów o nachyleniu wynoszącym ponad 10°. Był to zabieg celowy, którego przyczyną było wykorzystywanie, przewidywalnych pod kątem kierunku, wiatrów wspomagających utrzymanie odpowiedniej temperatury w trakcie wypału. Dodatkową zaletą takich lokacji jest także łatwy dostęp do drewna, którego zasoby były znacznie ograniczone, w szczególności w późnych fazach zasiedlenia regionu.

Odnajdywane piece są, w większości przypadków, jednolite pod kątem konstrukcyjnym – stanowią je (zbliżone do kształtu prostokątnego) zagłębienia (20–50 cm) o szerokości 1–2 m i długości 1,5–8,5 m. Stałość dwóch pierwszych wymiarów łączy się zwykle z ich istotnym znaczeniem w kwestii utrzymania odpowiedniej temperatury w centralnej części pieca, podczas gdy zmienna długość mogła być zależna od ilości naczyń wypalanych jednocześnie w obiektach. Stałym elementem jest także układ stratygraficzny wypełniska pieców, składający się z trzech warstw (ryc. 11). Najgłębsza z nich, pokryta płaskimi fragmentami piaskowca, charakteryzuje się dużą ilością węgli i stanowi prawdopodobnie ślad po wstępnym przepaleniu, którego celem było wysuszenie wykonanego zagłębienia i być może także przygotowanych do wypału naczyń. Powyżej znajduje się warstwa związana z właściwym użytkowaniem obiektu, zawierająca ślady procesów łączonych z wypałem (węgle drzewne oraz popiół), a także fragmenty ceramiki. Prawdopodobnie przygotowane naczynia układane były bezpośrednio na płytach z piaskowca i nakrywane dodatkowo dużymi skorupami, w celu oddzielenia ich od płonącego ponad nimi surowca drewnianego, jednak ich znaleziska w obrębie warstwy są stosunkowo rzadkie. Ostatnią z warstw stanowią natomiast sedymenty, zgromadzone w obrębie zagłębienia po zakończeniu

depth and width is typically related to maintaining adequate temperatures in the central portion of the feature, whereas variation in length likely reflects the number of vessels fired simultaneously. The stratigraphy of the pit kiln, typically composed of three layers, is also consistent (Fig. 11). The lowest layer, covered with flat sandstone slabs, contains abundant coal, probably after initial burning to dry the hollow and possibly the vessels to be fired. The middle layer, representing the active phase of the feature, contains traces of firing (charcoal and ash) and ceramic fragments. Finished vessels were likely arranged on the sandstone slabs and covered with large shards to protect them from burning fuel above, although such protective sherds are rarely preserved. The uppermost layer consists of sediments accumulated after the final stage of kiln use. Production and firing of grey kitchen wares may have continued in household hearths. Firing temperatures achieved by these methods likely reached approximately 900°C.

Pottery production in the Ancestral Pueblo culture appears to have taken place simultaneously at multiple sites, with manufacturers working within individual households. Ethnographic evidence suggests that this role was most commonly assumed by women, consistent with contemporary Pueblo practices. In the case of white ware, a degree of specialization is identifiable in certain regions and periods, primarily depending on the intensity of production of other types – especially red wares – and the proximity of necessary raw materials. Technological and decorative refinements emerging in the later stages of inhabitation of the Mesa Verde region (Pueblo II and III periods, until the end of the 13th century AD), along with the use of the firing facilities described above, may indicate a partially organized system of production.

Evidence for a system of trade in specific pottery types is also detectable within the region where the Pueblo culture developed. This is particularly apparent for red wares, which were imported into present-day southwestern Colorado from Pueblo groups inhabiting southeastern Utah. To a lesser extent, white and grey wares may have been exchanged as well, although short-distance exchange systems – such as within a single

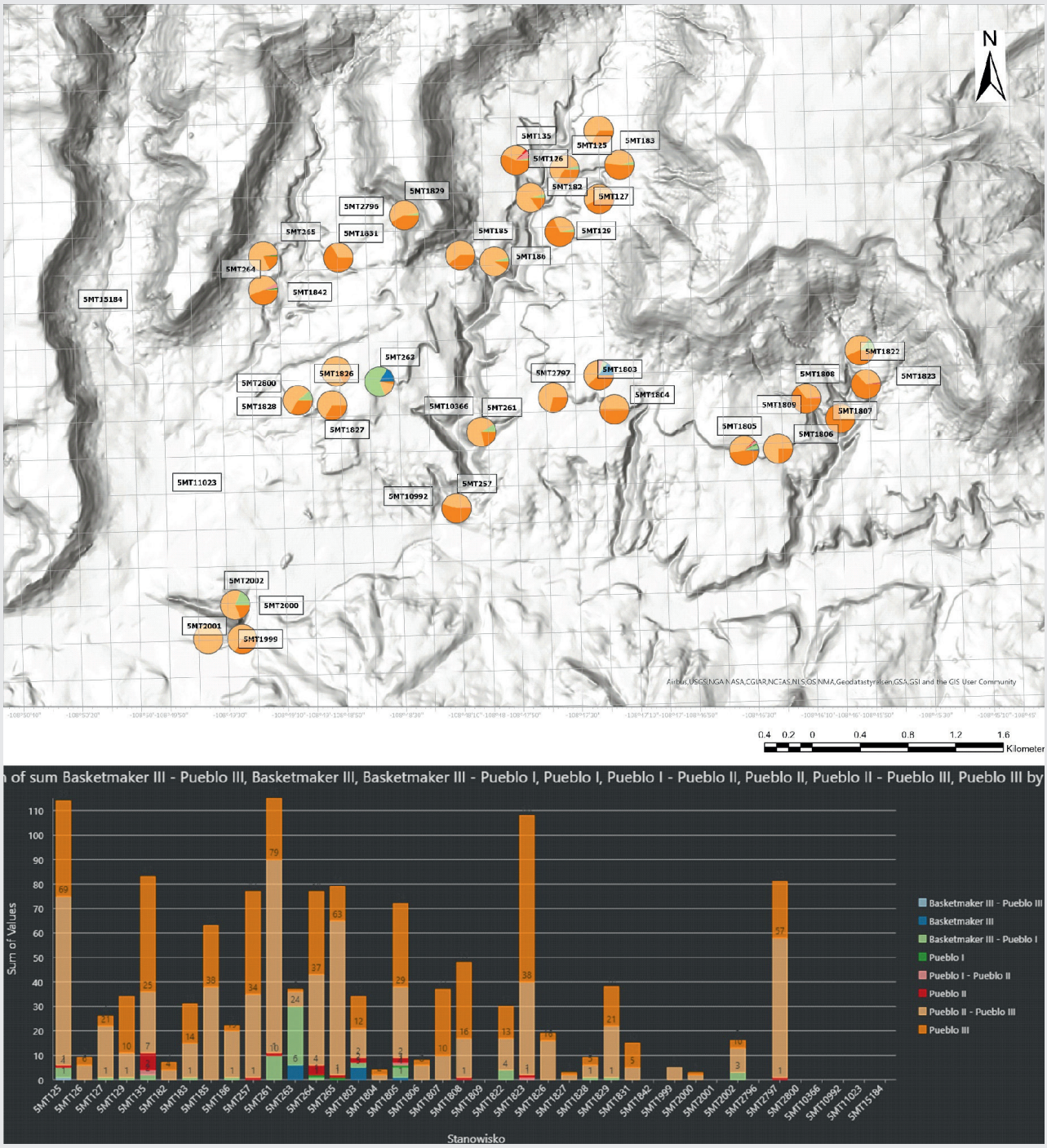
wykorzystywania pieca. Pozostała część produkcji, dotycząca ceramiki kuchennej, mogła natomiast odbywać się w przydomowych paleniskach. Prawdopodobnie, osiągana za pomocą tych metod, temperatura wypału wynosiła około 900°C.

Wydaje się, że ceramika w prekolumbijskiej kulturze Pueblo wykonywana była jednocześnie na wielu stanowiskach, przez pracujących w obrębie pojedynczych domostw wytwórców. Obecnie, ze względu na sugestie płynące z badań etnograficznych, przypisuje się tę rolę najczęściej kobietom, gdyż we współczesnych pueblach są one osobami najczęściej zajmującymi się tą gałęzią wytwórczości. W przypadku ceramiki białej, w konkretnych okresach i podregionach, wskazuje się na pewien poziom specjalizacji wytwórczości, zależny przede wszystkim od intensywności produkcyjnej innych typów naczyń (głównie ceramiki czerwonej) i rozlokowania, potrzebnych do jej wytwarzania, surowców. Pojawiające się w końcowych etapach zamieszkiwania regionu Mesa Verde (okres Pueblo II i III, do końca XIII wieku n.e.) udoskonalenia technologiczne i ornamentacyjne, a także użytkowanie wspomnianych wcześniej obiektów i pieców służących do wypału, świadczyć mogą o utworzeniu w pewnym stopniu zorganizowanego systemu wytwórczości. Na obszarze rozwoju kultury Pueblo w regionie Mesa Verde widoczne są także procesy związane z systemem wymiany handlowej niektórych typów ceramicznych. W szczególności dotyczy to naczyń o barwie czerwonej, które na teren dzisiejszego południowo-zachodniego Kolorado importowane były od grup Pueblo, zamieszkujących wówczas tereny południowo-wschodniej części Utah. W mniejszym stopniu dotyczy to także ceramiki białej lub szarej, choć system wymiany ograniczający się do niewielkich odległości (np. w obrębie jednej społeczności) jest praktycznie nieuchwytny archeologicznie i trudny do udowodnienia.

community – are difficult to identify archaeologically and challenging to substantiate conclusively.

Рис. 12. / Fig. 12.

Ryc. 12. Poszczególne typy ceramiki starożytnej kultury Pueblo z różnych okresów, odkryte i badane przez polski projekt archeologiczny w Kolorado w zespole osadniczym Castle Rock Pueblo

Fig. 12. The particular types of the Ancestral Pueblo culture's ceramic wares from diverse periods, discovered and studied by the Polish archaeological project in the Castle Rock Pueblo settlement cluster in Colorado

Fot. 1. Sztuka naskalna była i jest jednym z najbardziej charakterystycznych elementów kultury rożnych tubylczych społeczności i plemion Południowego Zachodu od okresu archaicznego aż do XX wieku. Na zdjęciu tzw. Newspaper Rock koło dzisiejszego miasta Monticello w Utah, z petroglifami z kilku epok, pozostawionymi przez rożne kultury indiańskie. (fot. Radosław Palonka)

Fig. 1. Rock art has been one of the most characteristic elements of the culture of various native communities and tribes of the Southwest since the Archaic period. The photo shows the so-called Newspaper Rock near today's Monticello in Utah, with petroglyphs from different time periods left by various Indigenous cultures. Photo by Radosław Palonka.

MALOWIDŁA I PETROGLIFY NA SKAŁACH: SZTUKA NASKALNA

Sztuka naskalna regionu Mesa Verde, położonego na granicy dzisiejszych stanów Kolorado i Utah na Południowym Zachodzie USA, wraz z architekturą kamienną, stanowią najbardziej widoczne ślady społeczności kultury Pueblo, zamieszkujących ten obszar w okresie prekolumbijskim, od pierwszego tysiąclecia p.n.e. aż do końca XIII wieku n.e. Pod koniec XIII wieku n.e., na skutek zmian klimatu, środowiska naturalnego, konfliktów i walk, migrowali oni na południe i południowy wschód, na tereny dzisiejszej Arizony i Nowego Meksyku. Zarówno petroglify, jak i malowidła naskalne w rejonie Mesa Verde odnajdywane są w obrębie osad lub w ich pobliżu, a w niektórych przypadkach, pojawiają się także w stosunkowo dużej odległości od siedzib mieszkalnych, między innymi blisko źródeł wody lub w miejscu łączenia się kilku kanionów.

Nagromadzenie na Południowym Zachodzie petroglifów i malowideł naskalnych, pochodzących z różnych okresów, czasem tworzących wręcz galerie wizerunków, spowodowało, że Towarzystwo Geograficzne National Geographic, pod koniec lat 70. XX wieku, nazwało ten region „Dzikim Luwrem",

ROCK PAINTINGS AND ENGRAVINGS: ROCK ART

The rock art and stone architecture of the Mesa Verde region on the border of today's states of Colorado and Utah in the Norh American Southwest are the most visible traces of the Ancestral Pueblo community, who inhabited this area in the pre-Columbian period between the first millennium BC and the end of the 13th century AD. Towards the end of the 13th century AD, driven by climate and natural environment changes, conflicts and struggles, they migrated south and southeast, to what is today northern Arizona and New Mexico. Both petroglyphs and rock paintings in Mesa Verde are found in or near settlements, though also occasionally at relatively long distances from residential sites, in the vicinity of water sources or where several canyons meet, for example.

The accumulation of rock engravings and paintings from various periods in the Southwest, sometimes forming galleries of rock images, caused the National Geographic Society to call the region the Wild Louvre in the

co podkreśla bogactwo i różnorodność tej sztuki tubylczej (fot. 1). W regionie Mesa Verde, jak też generalnie na Południowym Zachodzie, panele z petroglifami i malowidłami spotkać można w jaskiniach, niszach i schroniskach skalnych oraz, chyba najczęściej, na otwartych przestrzeniach, na ścianach kanionów i wolnostojących, odizolowanych skałach i głazach. Sztuka naskalna była głównie emanacją wierzeń. Tworzona mogła być podczas różnych ceremonii i rytuałów, ale pełniła też inne funkcje, między innymi związane z oznakowaniem pewnych miejsc lub też odzwierciedlające konkretną wiedzę, na przykład astronomiczną, dotyczącą układów gwiazd, ale też znajomości przesileń i równonocny.

Spirale, szamani i wojownicy. Sztuka naskalna kultury Pueblo

Sztukę naskalną w kulturze Pueblo zaczęto tworzyć już w okresie Wyplataczy Koszyków II i III, czyli w pierwszym tysiącleciu p.n.e. i pierwszych stuleciach n.e. Później miała się ona stać integralną częścią kultury Pueblo, tworzoną przez następne stulecia, a nawet tysiąclecia, aż do początku XX wieku n.e., gdy zwyczaj ten i rytuał zaniknął wśród współczesnych Indian. Pierwszy „styl" sztuki naskalnej, który możemy powiązać z kulturą Pueblo to tzw. styl antropomorficzny San Juan, inaczej nazywany też stylem San Juan Basketmaker. Nazwę swoją bierze on od dominujących w nim przedstawień postaci antropomorficznych, a jednocześnie nawiązuje do okresu w rozwoju kultury Pueblo – Basketmaker, czyli Wyplatacze Koszyków. Styl ten rozwijał się głównie w dorzeczu rzeki San Juan, dopływie rzeki Kolorado. Są to głównie petroglify, ale także malowidła, w których dominują kolory czerwony, biały i żółty, czasem także inne, jak czarny, czy zielonkawy. Wydaje się, że ludność Pueblo z okresu Wyplataczy Koszyków kontynuowała tradycję przedstawiania dużych postaci antropomorficznych, obecną już w sztuce naskalnej stylu Barrier Canyon z Utah, z wcześniejszego okresu archaicznego (fot. 2).

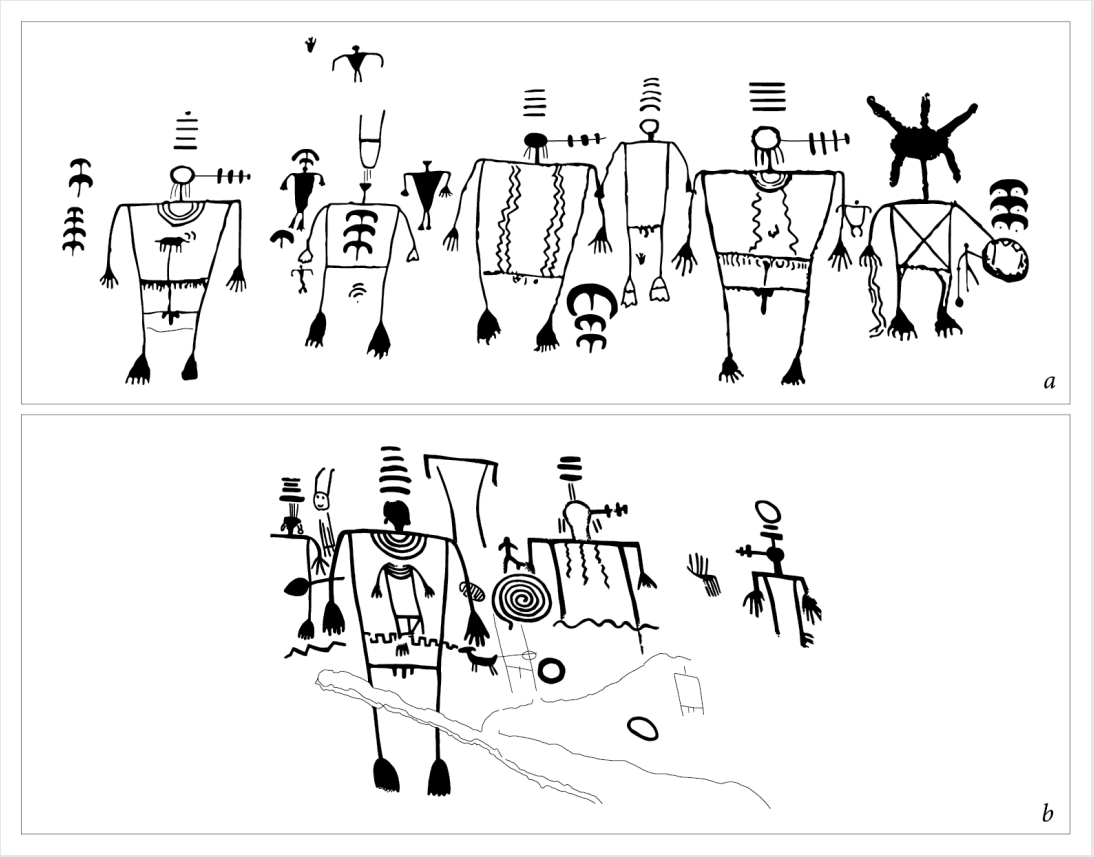
Cechą charakterystyczną przedstawień antropomorficznych w stylu San Juan były duże, frontalnie prezentowane postacie z szerokimi ramionami i prostokątnym lub zwężającym się, trapezoidalnym tułowiem. Głowy tych postaci są z reguły dość małe, czasem bardziej zaznaczano tylko oczy lub usta, schematycznie ukazywano włosy lub dekoracje w postaci pióropuszy oraz swego rodzaju anten i zwielokrotnionych prostych lub półkolistych linii znajdujących się nad lub obok głów. Czasem pojawia się dekoracja tułowia, na

late 1970s, emphasising the richness and variety of this Indigenous art, often representing beliefs and part of their culture (Fig. 1). In Mesa Verde, and in the Southwest in general, panels with petroglyphs and paintings can be encountered in caves, niches, and rock shelters and, perhaps most of all, in open spaces, on the walls of canyons and free-standing, isolated rocks and boulders. Rock art was principally an emanation of beliefs and could be created at the time of different ceremonies and rituals, but also fulfilled other functions, for instance, marking certain locations or reflecting specific knowledge, e.g. of celestial bodies, solstices, and equinoxes.

Spirals, shamans, and warriors. The rock art of Ancestral Pueblo culture

The Ancestral Puebloans began creating rock art as early as in the Basketmakers II and III periods, that is, in the first millennium BC and the first centuries AD. It was to become an integral part of the Pueblo culture for centuries or even millennia to come, until the early 20th century, when the custom disappeared among the contemporary Pueblo Indians. The first 'style' of the rock art that can be attributed to the Pueblo culture is the so-called San Juan Anthropomorphic or San Juan Basketmaker style. The name is derived from the dominant anthropomorphic representations and the period in the development of the Pueblo culture (of Basketmakers). It chiefly developed in the San Juan River basin, a tributary of the Colorado, and mainly comprised petroglyphs and paintings (red, white and yellow prevail, with occasional blacks or greenish). It seems the Pueblo population in the Basketmaker period carried on the tradition of representing large anthropomorphic figures, present already in the Barrier Canyon rock art style in Utah in an earlier Archaic period (Fig. 2).

Large, frontally presented figures with broad shoulders and rectangular or tapering (trapezoid) torsos were characteristic of the San Juan Anthropomorphic style; heads are usually small, eyes or mouths are sometimes marked, hair or decorations like headdresses, a kind of antennas and multiple straight or semi-circular lines just above or by their heads are shown schematically. Torsos are sometimes decorated, for example, with clothing or ornaments like necklaces and

Fot. 2. Fragmenty paneli z petroglifami z okresu Wyplataczy Koszyków w stylu antropomorficznym San Juan ze stanowiska Butler Wash w Utah. (oprac. Radosław Palonka, rys. Magdalena Lewandowska)

Fig. 2. Examples of panels from the Butler Wash site in Utah, including San Juan Anthropomorphic style petroglyphs from the Basketmaker period. Compiled by Radosław Palonka, drawn by Magdalena Lewandowska.

przykład elementy ubrań i ozdób, jak naszyjniki oraz pasy z różnymi rodzajami przepasek biodrowych z frędzlami. Niekiedy w przedstawieniach tych zaznaczano cechy płciowe. Postacie ludzkie z reguły ukazywane były w parach lub w większej ilości, często w rzędach, sprawiając wrażenie intencjonalnych kompozycji pasowych. Czasem towarzyszą im zwierzęta, w tym ptaki – spotykane są m.in. malowidła ludzi z ptakami na głowach (prawdopodobnie są to przedstawienia szamanów).

Od VII wieku n.e. (początek okresu Pueblo) sztuka naskalna przechodzi szereg przemian i przekształceń ikonograficznych, co współgra z ówczesnymi zmianami w gospodarce, strukturze społecznej i kulturze materialnej, ale najprawdopodobniej też w wierzeniach całej kultury Pueblo. Nastąpiło w niej wiele zmian stylistycznych, między innymi zmniejszenie wielkości przedstawień antropomorficznych, tak charakterystycznych dla wcześniejszego stylu San Juan, pojawienie się bardziej złożonych przedstawień zawierających dużo motywów i symboli geometrycznych, ale też przedstawień figuralnych. W tym okresie osiągnęła ona swój najszerszy zasięg występowania w kulturze Pueblo. Był to również czas powstawania ogromnych osiedli (proto-miast) w kanionie

belts with tasselled waistbands; sexual characteristics are occasionally marked as well. Human figures are normally shown in pairs or in greater numbers, often in rows, looking like intentional register arrangements. Humans are sometimes accompanied by animals, including birds, occasionally the figures are created with birds on their heads – probably representing shamans.

Since the 7th century AD (the beginning of the Pueblo period), the rock art undergoes a series of changes and iconographic transformations, in line with the then shifts in the economy, social structure, and material culture as well as, most likely, the beliefs of the entire Pueblo culture. A number of stylistic changes in the rock art emerged, for instance, the size of the anthropomorphic representations, so characteristic of the earlier San Juan Anthropomorphic style, was reduced, and more complex representations appeared, containing a range of geometric motifs and symbols as well as figurative images. Also, the rock art reached its maximum geographical extent in the Pueblo culture at the time. That was also the time of

Chaco, ale także poza nim, na przykład w regionie Mesa Verde, co przyczyniało się do reorganizacji osadniczej i do zmian o charakterze społecznym oraz religijnym. Rozwój architektury, budowa monumentalnych założeń i osad, bogata kultura wytwórczości materialnej i powstawanie rozległych szlaków handlowych szły, poniekąd, w parze z rozwojem i bogactwem motywów oraz treści sztuki naskalnej tego okresu, ale także malowideł ścian budynków, tzw. murali, które coraz częściej zaczęły się pojawiać w budynkach mieszkalnych, ale też sakralnych (tzw. kivy) kultury Pueblo (fot. 3, 4).

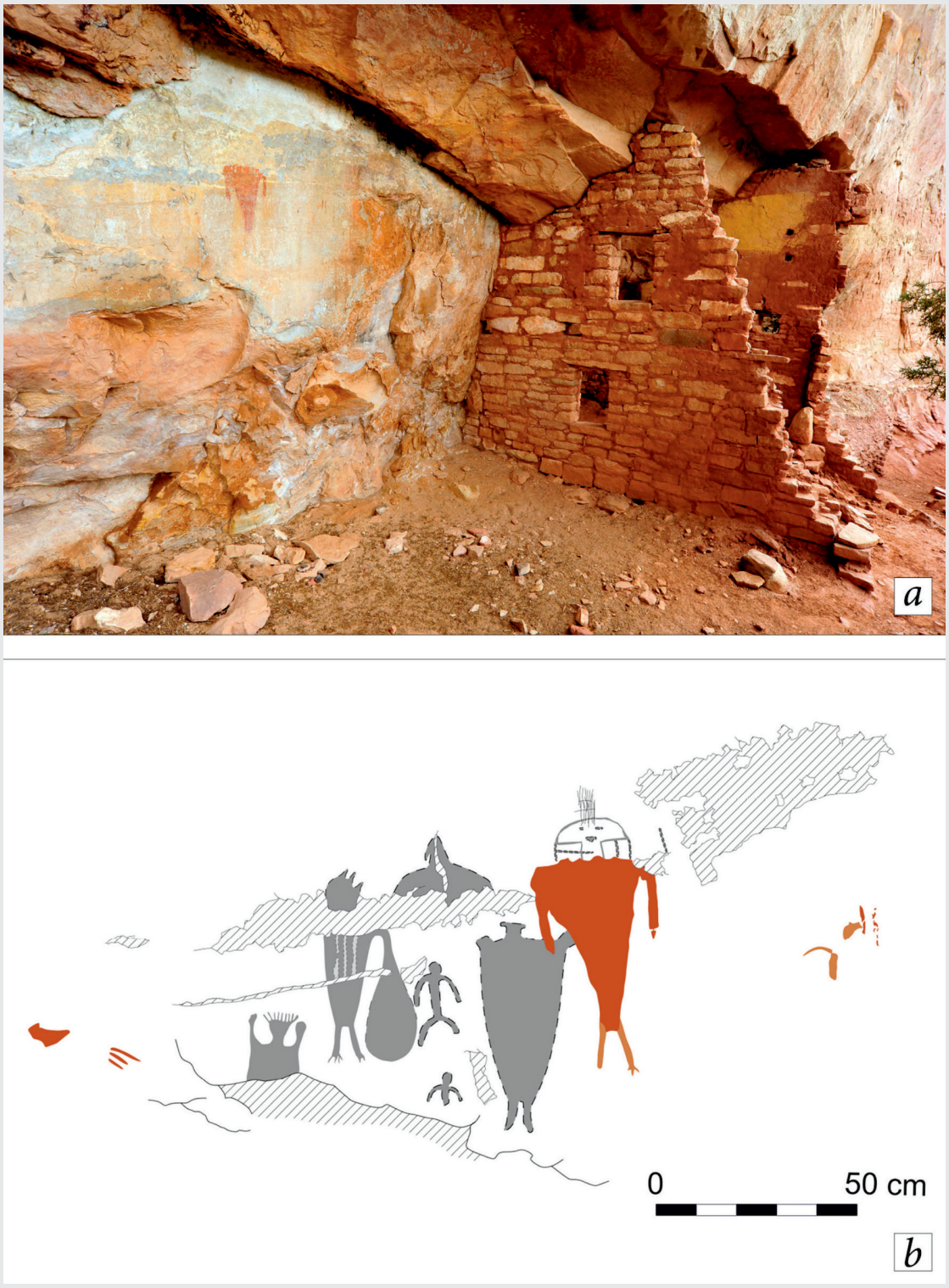
Przykładami częstych motywów występujących w tym okresie były wizerunki hybryd, między innymi człowieka-jaszczurki. Innym wariantem przedstawień antropomorficznych był tzw. Kokopelli, czyli postać grająca na flecie, ukazywana często z garbem, czasem też z fallusem, leżąca lub uchwycona w scenie grania na flecie i tańca, czasem ma też zaznaczone pióra. Motyw Kokopelli był niezwykle rozpowszechniony na Południowym Zachodzie i do dzisiaj kojarzy się jako jeden z najczęstszych w sztuce naskalnej tego regionu, do tego stopnia, że współcześnie jest on często używany jako logotyp sklepów, moteli i innych miejsc oraz różnych przedmiotów, stając się niejako wręcz częścią popkultury. Proponowane antropologiczne wyjaśnienia funkcji i znaczenia tego motywu sprowadzają się głównie do interpretacji i kojarzenia tej postaci jako lidera religijnego lub „kapłana" przywołującego chmury i deszcz dźwiękami fletu, na bazie analogii, które znamy u Indian Hopi, w tym roli muzyki wygrywanej na flecie nad zbiornikami wody czy strumieniami i tym samym przywoływania deszczu (czasem podczas takich ceremonii do fletu przyczepiane są tykwy z wodą). To tylko kilka przykładów znacznie bardziej bogatego zestawu motywów malowideł i petroglifów Pueblo z okresu prekolumbijskiego.

Prekolumbijska sztuka naskalna kultury Pueblo w zespole osadniczym wokół Castle Rock Pueblo (fot. 5) została zarejestrowana i zadokumentowana na co najmniej piętnastu stanowiskach, w osadach położonych w niszach skalnych lub bardzo blisko nich (wszystkich osad jest nieco ponad czterdzieści). Przynajmniej dwa lub trzy przykłady petroglifów i malowideł pochodzą z III–V wieku n.e., z końca okresu Wyplataczy Koszyków, pozostałe są znacznie późniejsze, bo z XIII wieku n.e., a więc okresu apogeum osadnictwa, na chwilę przed wielką migracją ludności Pueblo na południe. Dokumentację sztuki naskalnej prowadzono tam wielotorowo, między innymi z zastosowaniem nowoczesnych technologii, takich jak skanowanie laserowe 3D i fotogrametria, co w przypadku sztuki

massive settlements (even proto-cities) in Chaco Canyon (New Mexico) and elsewhere, for instance, in the Mesa Verde region, additionally contributing to settlement reorganisation and social and religious changes. The development of architecture and monumental schemes, the emergence of plentiful material culture and extensive trade routes went in parallel with the development and wealth of motifs and contents in the rock art of the time, as well as the so-called murals on building walls, increasingly frequent in both residential and sacral buildings (kivas) of Ancestral Pueblo culture (Fig. 3, 4).

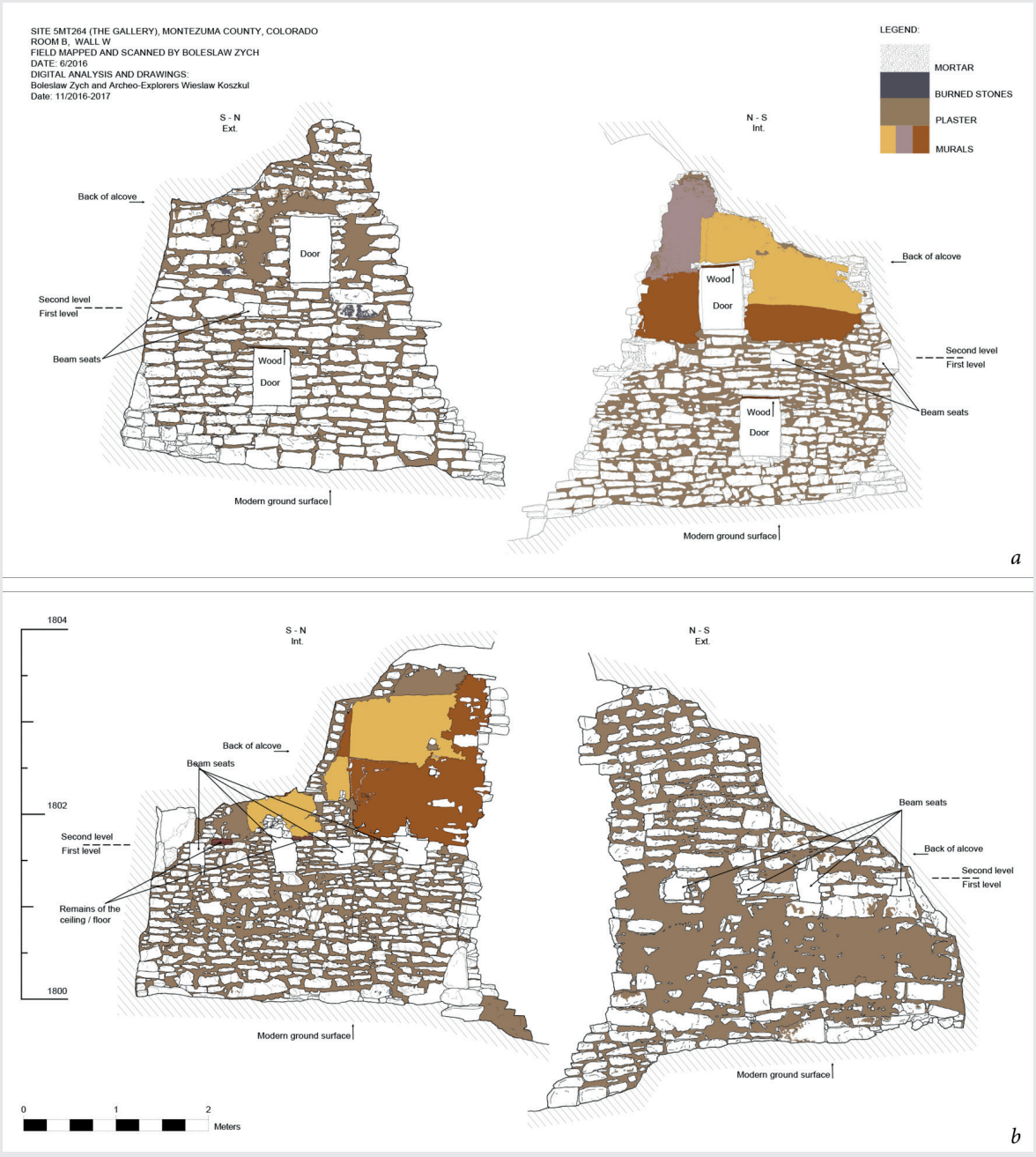
Man-lizard was among the motifs common at the time; Kokopelli, or a flute player, often humpbacked and occasionally with a phallus, is another variant of anthropomorphic representations. The Kokopelli is sometimes shown lying or playing the flute, sometimes with delineated feathers. The Kokopelli motif was widespread in southwestern rock art, and nowadays it is often used as the logo of shops, motels, and other places and objects, becoming part of the popular culture. The anthropological explanations of possible functions and significance of Kokopelli symbol focus around its interpretation as a religious leader or 'priest' calling clouds and rain with the sounds of his flute, by analogy with the Hopi and the role of their flute music played by streams or other water reservoirs to call down the rain (gourds containing water are occasionally attached to the flute during such ceremonies). These are but a few examples from the far richer set of Pueblo painted and engraved motifs from the Pre-Columbian times.

As far as the settlement cluster around the Castle Rock Pueblo (Fig. 5) is concerned, rock art of Ancestral Pueblo culture has been recorded and documented in at least fifteen sites in cliff dwellings and other settlements situated in or very near rock niches (there are a few more than forty settlements altogether). A minimum of two or three petroglyphs and paintings originate from the 3rd-5th centuries AD, the end of the Basketmakers period, the other are much later, from the 13th century AD, the time of peak settlement activity just before the great Pueblo migration to the south and southeast. The rock art was documented in a variety of ways, for instance, using such state-of-the-art technologies as 3D laser

Fot. 3. Przykłady sztuki naskalnej z okresu Wyplataczy Koszyków na stanowisku 5MT264 (The Gallery) w kanionie East Fork of Rock Creek Canyon, badanym przez polski zespół; stanowisko zostało ponownie zasiedlone w XIII wieku n.e., wtedy powstała architektura kamienna (na zdjęciu widoczne też zachowane malowane dekoracje ścian jednego z budynków). (fot. Radosław Palonka, rys. Katarzyna Ciomek i Radosław Palonka)

Fig. 3. Examples of Basketmaker rock art in site 5MT264 (The Gallery) in the East Fork of Rock Creek Canyon studied by the Polish team; the site was resettled in the 13th century AD, and the stone architecture (some extant painted murals on a building wall can be seen in the photo, too) was constructed at the time. Photo by Radosław Palonka, drawings by Katarzyna Ciomek and Radosław Palonka.

Fot. 4. Rysunki poszczególnych ścian i lic murów w jednym z pomieszczeń na stanowisku The Gallery. Rysunki wykonane na podstawie fotogrametrii i skanowania laserowego 3D. (wyk. Bolesław Zych)

Fig. 4. The drawings of individual walls in The Gallery site. The drawings are based on photogrammetry and 3D laser scanning. By Bolesław Zych.

Fot. 5. Panel z walczącymi wojownikami ze stanowiska Castle Rock Pueblo, jako przykład intensyfikacji konfliktów i walk w regionie Mesa Verde w XIII wieku n.e. ukazywanych w sztuce naskalnej. (fot. Michał Znamirowski)

Fig. 5. The fighting warriors panel from the Castle Rock Pueblo site as an example of conflicts and struggles in the Mesa Verde region escalating in the 13th century AD, that can be seen in the rock art. Photo by Michał Znamirowski.

naskalnej umożliwiło dostrzeżenie wielu szczegółów na poszczególnych panelach, w szczególności przedstawień i ich elementów, które nie są widoczne nieuzbrojonym okiem (m.in. przez patynizację, procesy erozji i wpływ czynników atmosferycznych) lub nieuchwytne przy zastosowaniu wyłącznie tradycyjnej dokumentacji (fot. 6, 7).

Wiele przykładów sztuki naskalnej z Sand Canyon, East Fork of Rock Creek Canyon i Graveyard Canyon związanych jest ze stanowiskami klifowymi. W zdecydowanej większości przykładów są to petroglify, malowidła występują jedynie na trzech stanowiskach (generalnie zachowują się one dużo gorzej niż wizerunki ryte). Wśród nich wymienić należy panel z Castle Rock Pueblo przedstawiający trzech walczących wojowników z łukami, strzałami i tarczami. Większość przedstawień sztuki naskalnej, którą można znaleźć na stanowiskach klifowych oraz na płaskich ścianach skalnych w zespole osadniczym, zawiera wizerunki antropomorficzne, sylwetki postaci grających na flecie (Kokopelli), ślady ludzkich stóp, odciski dłoni, motywy roślinne i ślady ptasie. Dodatkowo pojawiają się motywy geometryczne obejmujące między innymi koncentryczne koła, spirale, linie zygzakowate i wydrążone zagłębienia. Poznanie znaczenia i funkcji sztuki naskalnej jest bardzo skomplikowanym zadaniem, choć niektóre motywy można próbować interpretować na bazie analogii etnograficznych oraz informacji pochodzących z tradycji mówionej dzisiejszych Pueblo.

scanning and photogrammetry, which helps to note multiple details in the particular panels, especially representations and their elements, that are invisible to the naked eye (due to patina formation, erosion processes, and the effects of weather factors) or impossible to capture using the traditional documentation alone (Fig. 6, 7).

Many examples of the rock art in the Sand Canyon, East Fork of Rock Creek Canyon, and Graveyard Canyon are associated with cliff dwellings. A great majority are petroglyphs; paintings are present in three sites only (in general, they survive worse than engraved images). A panel in the Castle Rock Pueblo showing three fighting warriors with bows, arrows, and shields is known from the archaeological literature. Otherwise, most rock art to be found in cliff sites and on flat rock walls in the settlement cluster contains anthropomorphic images, figures playing the flute (Kokopelli), human foot and hand prints, vegetal motifs, and bird traces. Geometrical motifs additionally include concentric circles, spirals, zigzag lines, and cupules. Determining the significance and functions of rock art is a highly complicated task, though some motifs may be interpreted based on ethnographic analogies and information from the oral tradition of today's Pueblo people.

Fot. 6. Skanowanie laserowe 3D stanowiska 5MT129 w Sand Canyon z architekturą kamienną i sztuką naskalną oraz plan stanowiska i rysunek panelu ze spiralami i innymi motywami wykonany dzięki skanowaniu trójwymiarowemu. (fot. Michał Znamirowski, rys. Katarzyna Ciomek)

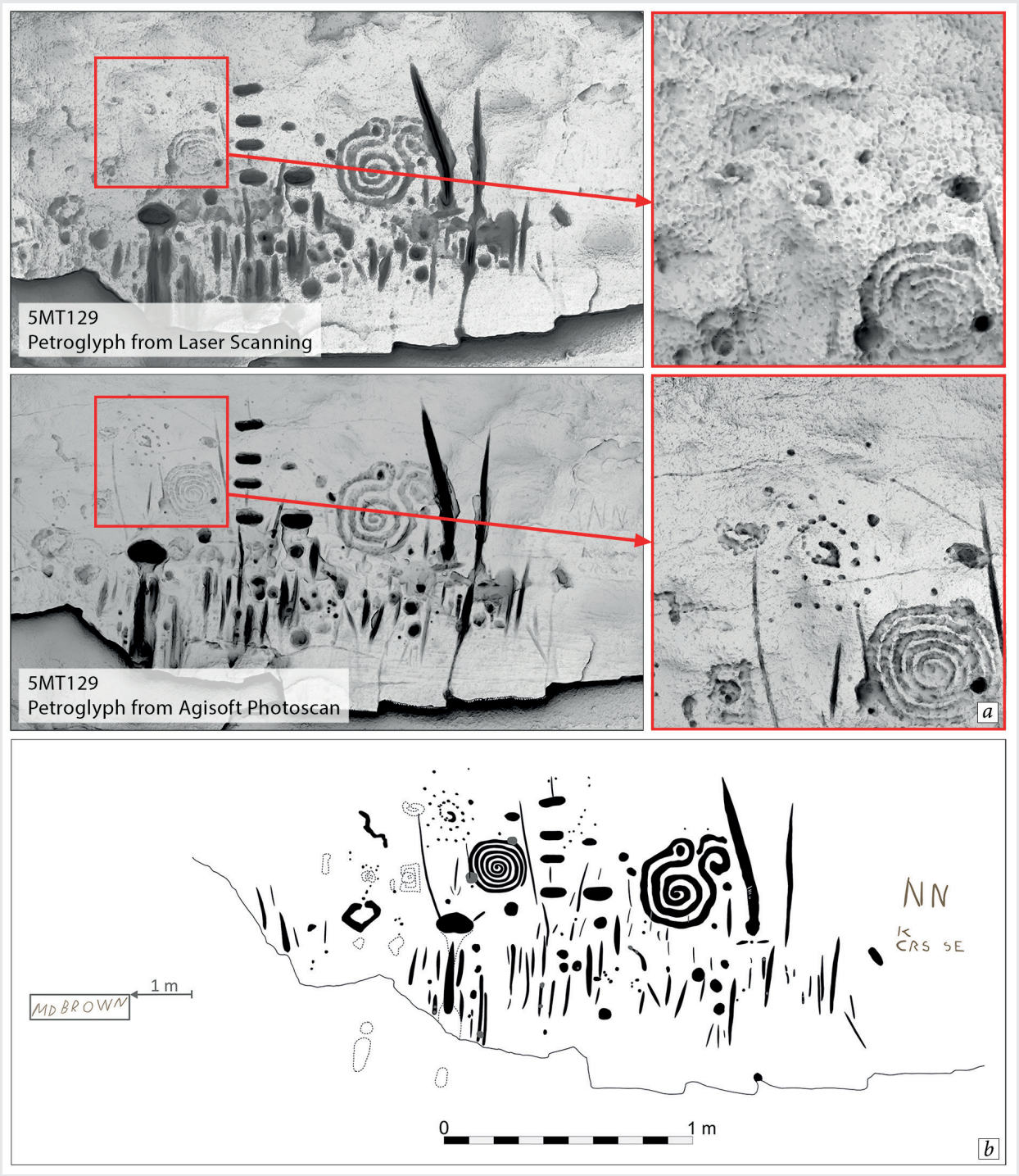
Fig. 6. 3D laser scanning at the 5MT129 site in the Sand Canyon, including stone architecture and rock art, and a site plan and drawing of a panel with spirals and other motifs. Photo by Michał Znamirowski, drawing by Katarzyna Ciomek.

Tradycja ustna Pueblo pozostaje nieocenionym źródłem informacji wspierających interpretację ikonografii sztuki naskalnej. Konsultacje, prowadzone w ramach prac projektu, z przedstawicielami z plemienia Hopi, stanowiły istotne wsparcie w procesie rozszyfrowania znaczenia poszczególnych przestawień. Wśród rozpoznanych symboli można wymienić spirale i koncentryczne koła (symbole słońca, źródeł wody, ale też migracji) oraz inne przedstawienia określone jako możliwe symbole rodowe. Zaproponowane dla kilku stanowisk interpretacje Indian Hopi pozwoliły na podjęcie badań nad ewentualnym znaczeniem astronomicznym kilku paneli, jako rodzajem kalendarzy lub markerów słonecznych, wskazujących dni przesileń letniego i zimowego oraz równonocy wiosennej i jesiennej (fot. 8) i związanego z tym rocznego cyklu rolniczego (sadzenie i uprawa kukurydzy, dyni i fasoli) oraz całego zestawu wierzeń i ceremonii temu towarzyszących.

W sezonach badawczych w latach 2023 i 2024 odkryto i zadokumentowano serię ponad dwudziestu wcześniej nieznanych i nieudokumentowanych paneli ze sztuką naskalną, zlokalizowanych w wyższych partiach kanionów, około 100–120 metrów powyżej osad klifowych.

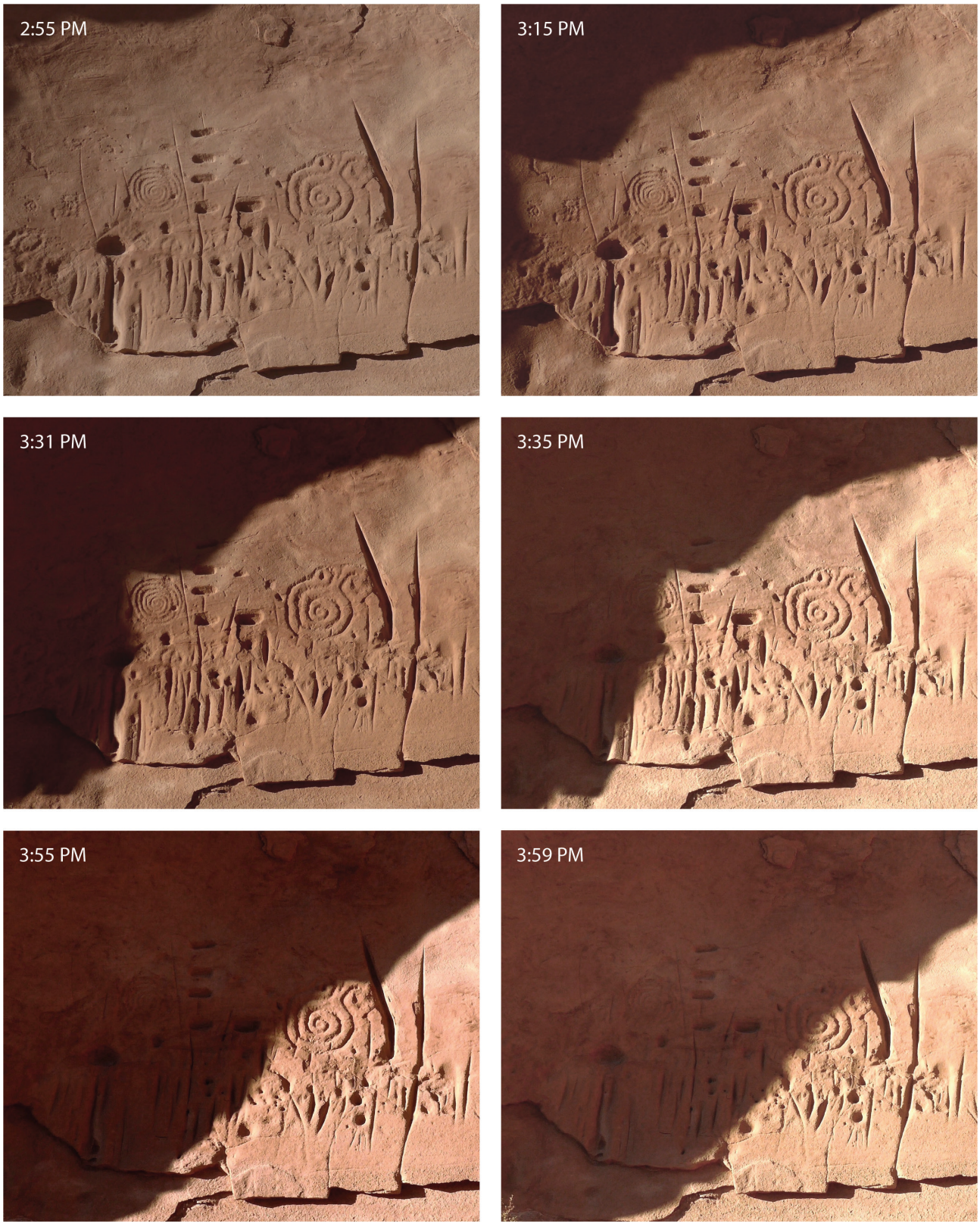
Pueblo oral traditions remain the invaluable source of information relating to the interpretation of rock iconography, and consultations with Hopi representatives as part of the project have provided considerable support in the process of decoding the significance of the particular representations. The symbols identified comprise spirals and concentric circles (possibly the symbols of the sun, water sources, as well as migrations), and possible clan symbols. The interpretations suggested by Hopi consultants for several sites have stimulated research into the possible astronomical meanings of some panels as a kind of calendars or solar markers indicating the days of summer and winter solstices and spring and autumn equinoxes (Fig. 8). Those days and periods during the year were associated with annual farming cycle (planting and growing of maize, pumpkin, and beans), and the set of concomitant beliefs and ceremonies.

During the research seasons of 2023 and 2024, a series of more than twenty previously unknown and undocumented rock art panels were discovered in higher level of the

Fot. 7. Panel z petroglifami ze stanowiska 5MT129 i porównanie technik dokumentacyjnych (skanowanie laserowe 3D i fotogrametria) dla rejestracji detali przedstawień oraz rysunek panelu na podstawie zdjęcia fotogrametrycznego, modelu 3D oraz obrazu uzyskanego przy pomocy analizy RTI. (model: Bolesław Zych, rys. Katarzyna Ciomek)

Fig. 7. A petroglyph panel from site 5MT129 and a comparison of documentation methods (3D laser scanning and photogrammetry) used to record details; a drawing of a panel based on a photogrammetry, 3D model, and an image generated with RTI analysis. The model by Bolesław Zych, drawing by Katarzyna Ciomek.

Fot. 8. Zdjęcia panelu ze stanowiska 5MT129 z pokazanym przejściem światła i cienia podczas zachodu słońca w dniu przesilenia zimowego (2018 rok), świadczącym o wiedzy astronomicznej starożytnych Pueblo, potrafiących precyzyjnie wyznaczać przesilenia i równonoce. (fot. Ross i Maiya Gralia)

Fig. 8. Photographs of a 5MT129 site panel showing the passage of light and shadow interaction at sunset on the day of the winter solstice (2018), demonstrating the astronomical knowledge of the ancient Pueblo people, capable of accurately determining the solstices and equinoxes. Photo by Ross and Maiya Gralia

Fot. 9. Panel ze spiralami i koncentrycznymi kołami, odkryty w sezonie badawczym 2023 roku. Tu podczas pierwszej dokumentacji rysunkowej. (fot. Radosław Palonka)

Fig. 9. A panel showing spirals and concentric circles, discovered in the 2023 research season; shown here during the initial drawing documentation. Photo by Radosław Palonka.

Większość tych, odkrytych całkiem niedawno przez nasz zespół, paneli cechuje się znacznymi rozmiarami i dużym zagęszczeniem przedstawień, petroglifów o zróżnicowanym charakterze – zarówno abstrakcyjnych i geometrycznych w postaci spiral (pojedynczych lub połączonych w pary), koncentrycznych kół lub motywów przypominających inne figury geometryczne (zwielokrotnione kwadraty i prostokąty), jak i wyobrażeń roślin (być może kukurydzy), schematycznych wizerunków ludzi, odcisków ludzkich stóp i dłoni, finezyjnie rytych sandałów, schematycznie ukazanych zwierząt oraz ich tropów (m.in. jeleni, drapieżników kotowatych, ptaków), kształtów przypominających budynki oraz licznych żłobień i nacięć, zagłębień i nawierconych punktów ułożonych w różne wzory, niektóre być może związane z wiedzą astronomiczną. Co ciekawe – największe ze spiral mają niemalże jeden metr średnicy, co czyni je największymi, pod względem rozmiaru, tego typu przedstawieniami nie tylko w regionie Mesa Verde, ale i poza nim (fot. 9, 10, 11).

Niewątpliwie sztuka naskalna z zespołu osadniczego Castle Rock Pueblo, zarówno ta w osadach klifowych, jak i z pionowych ścian masywu oddzielającego Sand Canyon od Rock Creek Canyon,

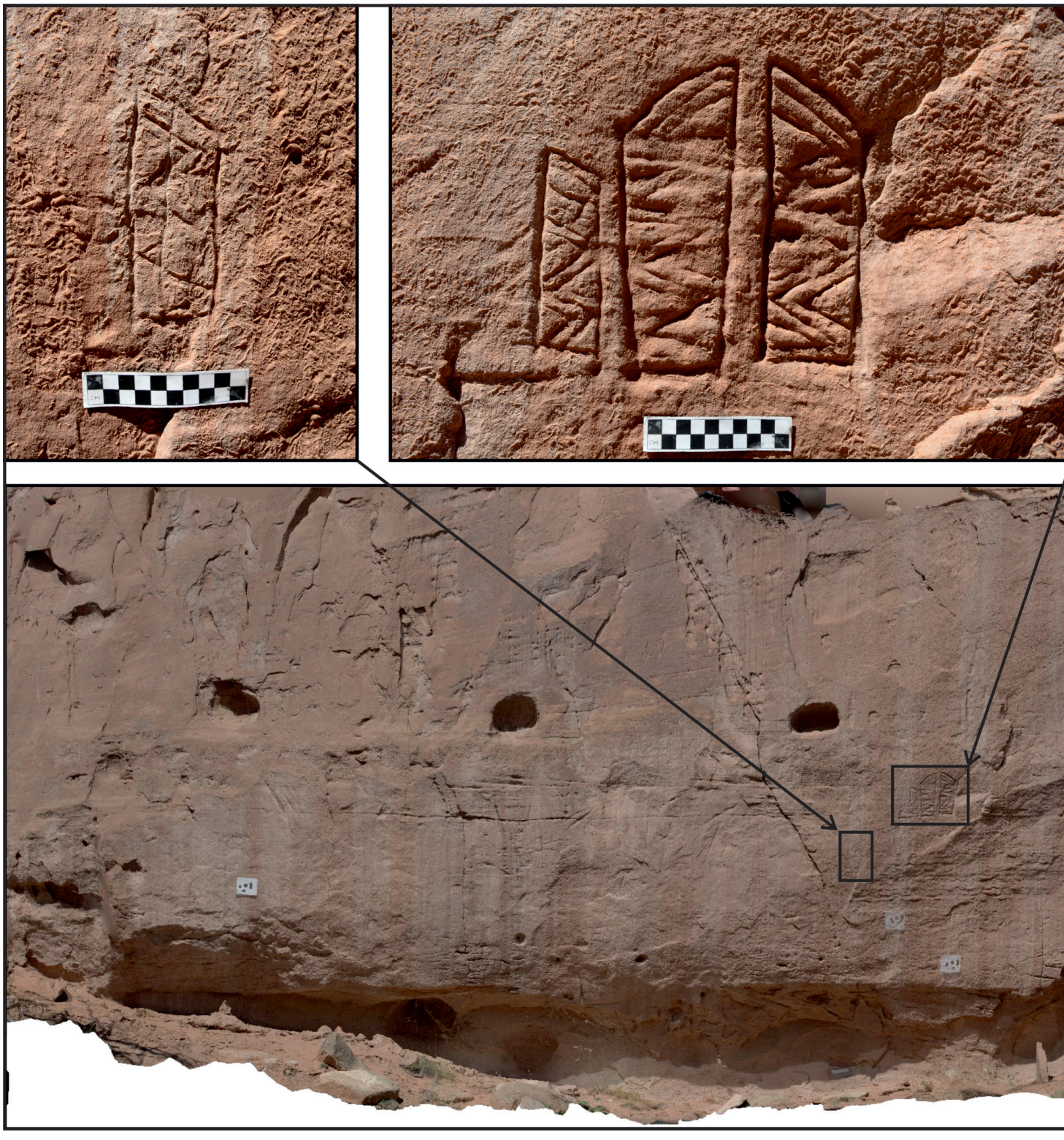
Sand and Rock Creek canyons, approximately 60–120 metres above cliff dwellings. Most are of substantial dimensions and abundant with varied petroglyphs and paintings in few instances, both abstract and geometrical of (single or paired) spirals and concentric circles or motifs resembling other geometrical figures (multiplied squares and rectangles), plants (possibly maize), schematic human images, foot and hand prints, finely engraved sandals, schematic animals and animal tracks (e.g., of deer, feline predators, and mostly birds), building-like shapes, and multiple grooves and cuts, cupules, and drilled dots arranged into a variety of patterns (some may relate to astronomical knowledge again). Interestingly, the largest spirals are nearly a metre in diameter, which makes them the biggest representations of this type in both the Mesa Verde region, the Southwest, and elsewhere (Fig. 9, 10, 11).

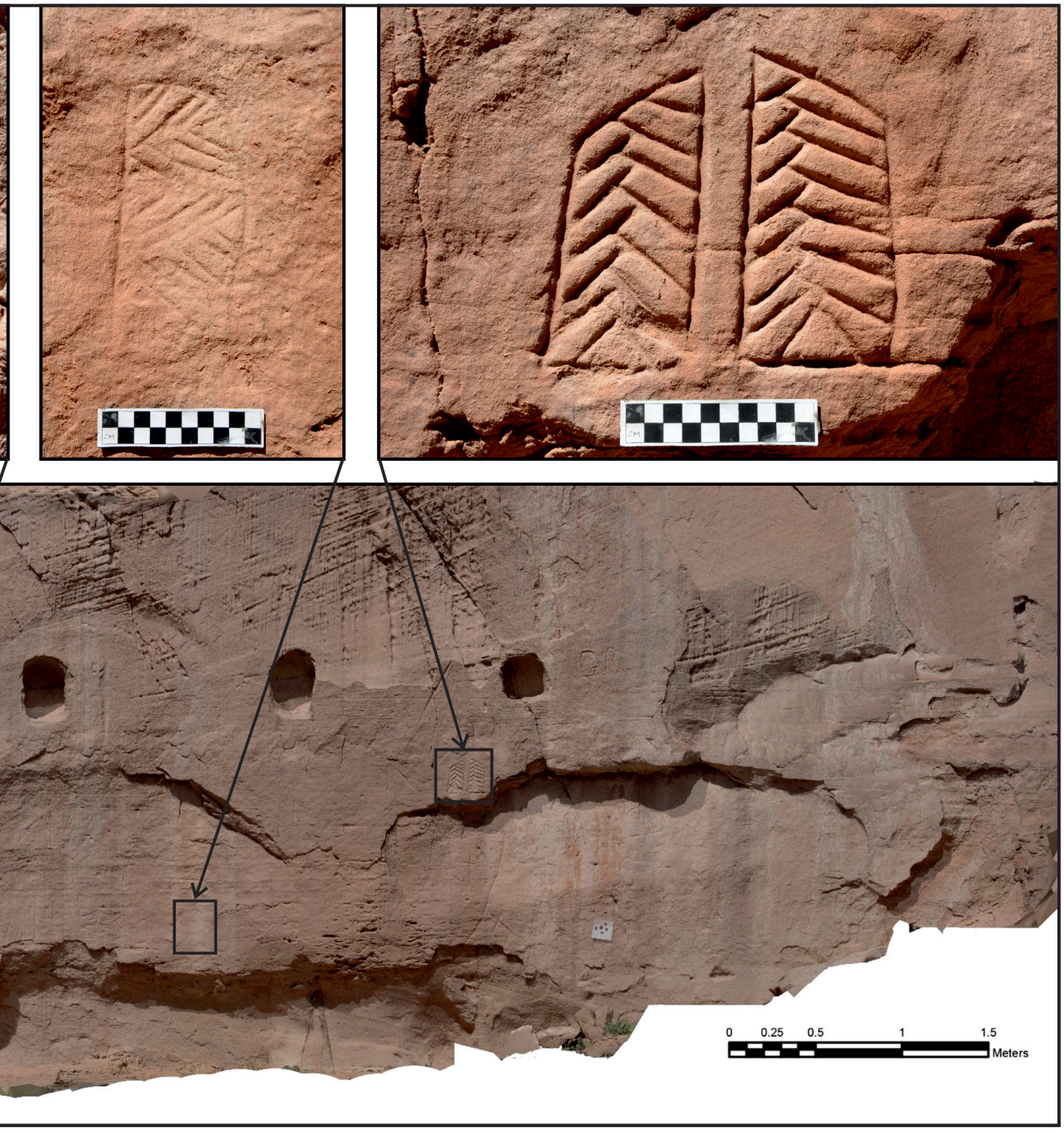
The rock art of the Castle Rock Pueblo settlement cluster, both in cliff dwellings and on the vertical walls and in some inaccessible locations of the massif separating the Sand Canyon and Rock Creek Canyon, is

Fot. 10. Panel ze spiralami zadokumentowany różnymi metodami digitalizacyjnymi i następnie analizowany w specjalistycznym oprogramowaniu. (wyk. Bolesław Zych)

Fig. 10. A panel showing spirals, documented with a variety of digitalisation methods and then analysed in specialist software. By Bolesław Zych.

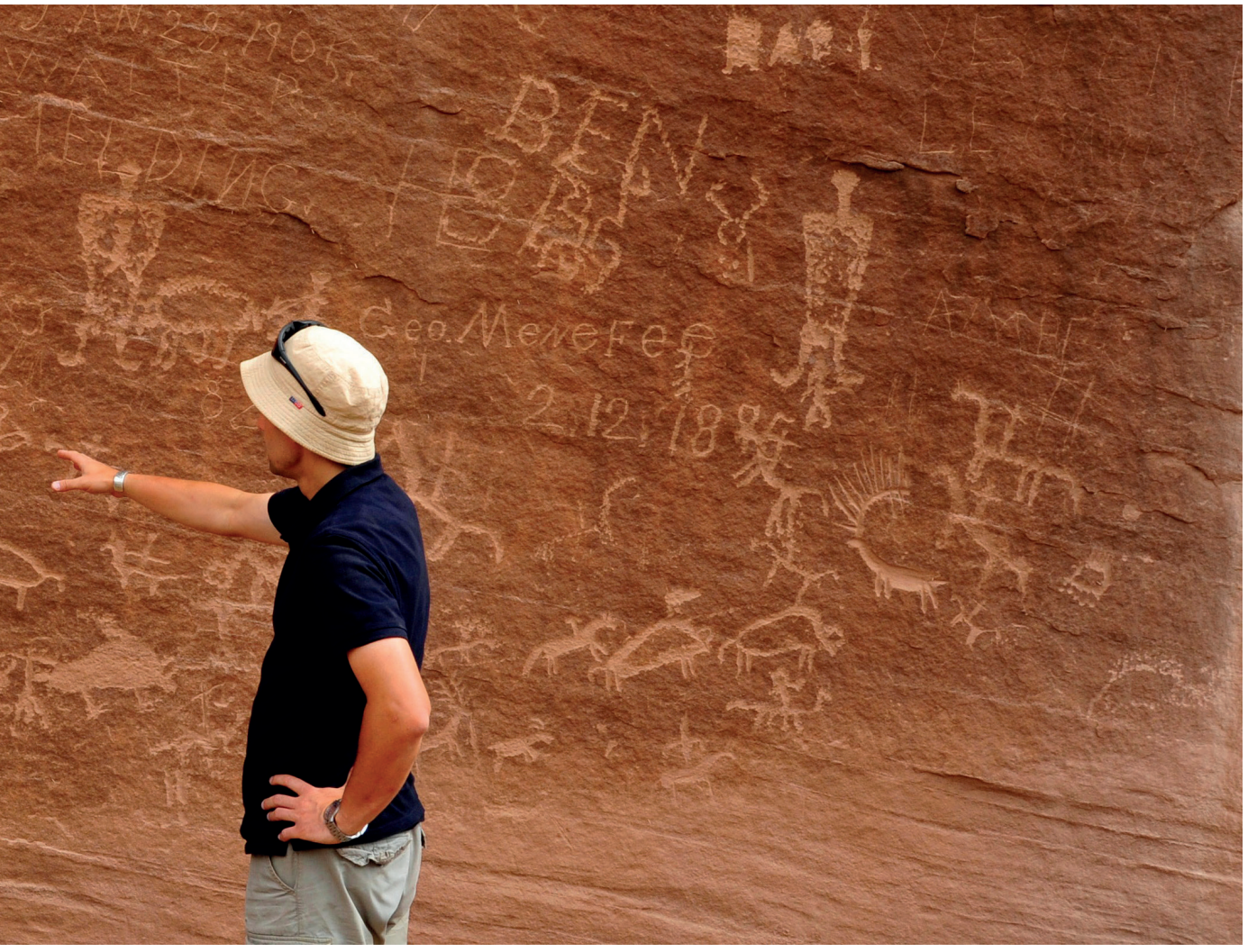

Fot. 11. Jedno z odkrytych w 2023 roku stanowisk ze sztuką naskalną, w tym wypadku finezyjnie wykonane sandały (pojedyncze, w parach i po trzy), które wyryte były na tylnych ścianach pomieszczeń – ponad rytami widać gniazda po belkach stropowych budynku. (fot. Katarzyna Ciomek, Radosław Palonka)

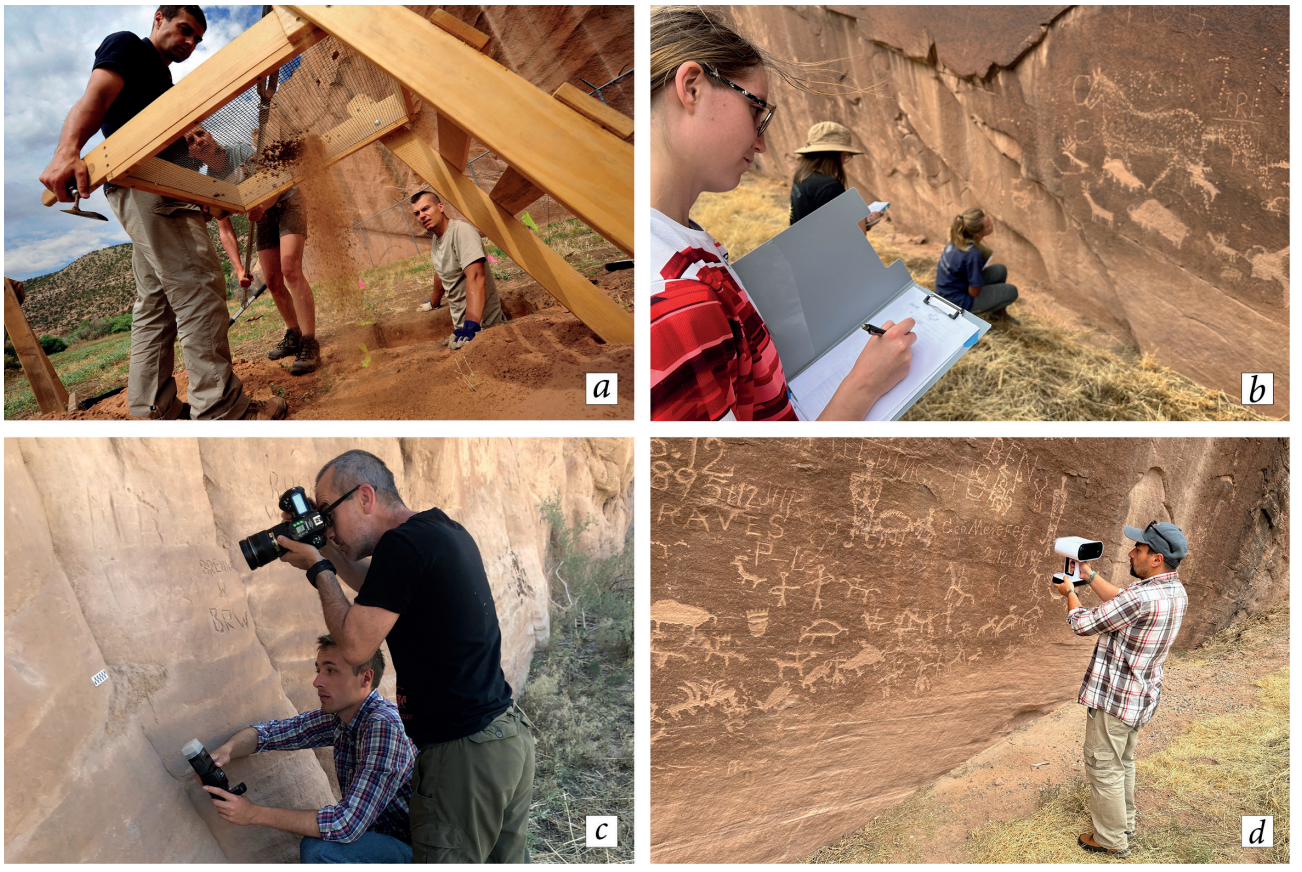
Fig. 11. One of the rock sites discovered in 2023: finely executed sandals (single, in pairs and threes) engraved on the back walls of rooms (the beam seats can be seen above the engravings). Photo by Katarzyna Ciomek, Radosław Palonka.

1913
FEB. 12
1895
JHP
J.C. RAVES

Fot. 12. Fragment stanowiska Strawman Panel z kanionu Sandstone z petroglifami z różnych okresów, tubylczymi i euro-amerykańskimi – te ostatnie pozostawione głównie przez ranczerów i osadników. (fot. Robert Słaboński)

Fig. 12. Part of the Strawman Panel site in the Sandstone Canyon including native and Euro-American petroglyphs (the latter mainly left by ranchers and settlers) from a range of periods. Photo by Robert Słaboński.

Fot. 13. Różne metody użyte do badania stanowiska Strawman Panel: wykopaliska sondażowe, dokumentacja rysunkowa, digitalizacja. (fot. Katarzyna Ciomek, Radosław Palonka, Robert Słaboński, Bolesław Zych)

Fig. 13. The different methods used to investigate the Strawman Panel site: sondage excavations, drawing documentation, digitalisation. Photo by Katarzyna Ciomek, Radosław Palonka, Robert Słaboński, Bolesław Zych.

położona w trudno dostępnym terenie, świadczy o bogatej kulturze duchowej i złożonych wierzeniach ludności zamieszkującej te kaniony w XIII wieku n.e. i wcześniej. Z pewnością duża część uroczystości o charakterze religijnym i społecznym miała miejsca właśnie przy tych panelach, a poszczególne wizerunki mogły być tworzone i wykonywane podczas samych uroczystości czy też obrzędów, niektóre powiązane były prawdopodobnie z ceremoniami szamańskimi.

undoubted evidence of a rich spiritual culture and complex beliefs of the populace inhabiting these canyons in the 13th century AD and before. A number of religious and social ceremonies were certainly held near these panels, some may have been created and particular images could have been executed at the time of the ceremonies or rituals themselves; some were probably connected with shamanistic ceremonies.

Bizony, wojownicy i znaki ranczerskie. Sztuka naskalna Ute i amerykańskich osadników

Chronologię sztuki naskalnej dokumentowanej przez polski projekt w drugim obszarze badawczym, w kanionach Sandstone i Yellow Jacket, można podzielić na trzy główne przedziały czasowe. Pierwszy z tych okresów to prekolumbijskie (przedhiszpańskie) petroglify i malowidła, wykonywane i zostawiane na ścianach tych kanionów przez osiadłe i rolnicze społeczności kultury Pueblo od około 200 roku p.n.e. do lat 1280/1300 n.e., kiedy to finalnie ludność ta przeniosła się 250–300 kilometrów na południe

Bison, warriors, and ranchers brands. Rock art of Utes and of Euro-Americans

The chronology of the rock art documented by the Polish project in its second research area, the Sandstone and Yellow Jacket Canyons, can be divided roughly into three time ranges. The first includes Pre-Columbian petroglyphs and paintings left on these canyon walls by farming Pueblo communities from around 200 BC to 1280/1300 AD, when the populace finally moved 250–300 kilometres south and southeast as mentioned above. The second episode and period of

i południowy wschód, do dzisiejszej Arizony i Nowego Meksyku. Drugi epizod, w którym przez przynajmniej kilkaset lat powstawały naskalne wizerunki, związany jest już prawdopodobnie z historyczną, od XV/XVII wieku n.e. do pierwszej połowy XX wieku n.e., sztuką naskalną i pojedynczymi inskrypcjami plemion Ute, a w nielicznych przypadkach być może także Nawaho (Diné). Trzeci, ostatni rozdział, dopisali meksykańscy i amerykańscy podróżnicy, pasterze, misjonarze, kowboje i farmerzy, którzy zostawiali swoje podpisy, inicjały, imiona i nazwiska oraz inne informacje. Te inskrypcje powstawały stosunkowo późno, bo dopiero od lat 70. XIX wieku, gdy na te tereny dotarło stałe osadnictwo białego człowieka. Jednak w większości badanych stanowisk dominuje sztuka tubylcza, w tym przede wszystkim historyczne petroglify plemion Ute, między innymi narracyjne sceny polowań i walk (fot. 12, 13).

Przodkowie współczesnych plemion Ute przybyli do Kolorado i Utah około XIII–XV wieku n.e. lub być może nawet nieco wcześniej. Język Ute należy do grupy języków numijskich, które z kolei przynależą do dużej uto-azteckiej rodziny językowej (to ta sama rodzina, do której należy m.in. język Azteków w Meksyku, a na Południowym Zachodzie USA też język plemienia Hopi, jednej z grup Pueblo). Różne plemiona Ute zajmowały w okresie historycznym bardzo duży obszar przyległych części dzisiejszych stanów Kolorado, Utah, Wyoming, wschodniej Nevady i północnych części Arizony i Nowego Meksyku. Były to nomadyczne i bardzo mobilne społeczności o gospodarce łowiecko-zbierackiej. Ich rezerwaty znajdują się obecnie w południowej i południowo-zachodniej części Kolorado oraz w południowej i północno-wschodniej części Utah.

Ważnym wyznacznikiem kultury i wierzeń plemion Ute była sztuka naskalna. W wielu miejscach jest to dzisiaj wręcz jedyny widoczny ślad ich obecności i miejsc, gdzie mieszkali lub tylko przemieszczali się, na przykład na wyprawy łowieckie. Dużo rzadziej natomiast przetrwały ich domostwa i nietrwałe obozowiska, czy inne ślady kultury materialnej. Dlatego malowidła i ryty pozostawiane na ścianach kanionów są tak ważne dla rekonstrukcji wielu aspektów życia i kultury Ute, ich wierzeń i poniekąd historii. Indianie Ute umieszczali petroglify i malowidła najczęściej na ścianach kanionów, ale też na pojedynczych kamieniach lub częściej na dużych głazach. Są one dość dobrze eksponowane i widoczne, co pokazuje, że miały znaczenie nie tylko religijne, ale też po prostu informacyjne. Indianie Ute nazywani są także „ludźmi gór", dlatego ich sztukę można także spotkać na skalnych ścianach i w jaskiniach, czy schroniskach skalnych

rock images produced for at least several hundred years is probably associated with the historical (from the 15th/17th centuries AD to the first half of the 20th century) rock art and isolated inscriptions by Ute tribes and, in few possible cases, Navajo (Diné). The third, final chapter was added by Mexican and American travellers, shepherds, missionaries, cowboys, and farmers, who left behind their signatures, initials, names, and other information; these inscriptions are relatively late, as they started to be made only in the 1870s, since the steady settlements of the white man began in these regions only then (or maybe slightly earlier). However, Indigenous art, above all, historical Ute petroglyphs, including some narrative hunting and fighting scenes, prevails in most of these sites (Fig. 12, 13).

The ancestors of the contemporary Ute tribes came to Colorado and Utah around the 13th-15th centuries AD or possibly even earlier (even 11th century AD). Ute is a Numic language, in turn part of the large Uto-Aztecan language family (also including the language of Mexican Aztecs and, in the southwestern US, of the Hopi tribe, a member of the Pueblo group). In historical times, a variety of Ute tribes occupied extensive areas of today's Colorado, Utah, Wyoming, eastern Nevada, and northern Arizona and New Mexico. Those were nomadic and highly mobile, hunting and gathering communities. Their reservations are currently situated in southern and southwestern Colorado and southern and northeastern Utah.

Rock art was an important characteristic of the Ute tribes' culture and beliefs; today, it's sometimes the only visible trace of their presence and of the places they lived in or only passed through, for instance, on their way to hunting expeditions. Far fewer households, short-lived campsites or other evidence of material culture have survived, on the other hand. The paintings and engravings left on the canyon walls are therefore crucial to reconstructing multiple aspects of Ute life and culture, their beliefs and, to some extent, history. Utes usually placed their petroglyphs and paintings on canyon walls, occasionally on isolated stones or, more commonly, boulders. The art is well exposed and conspicuous, which demonstrates not only its religious but also simply informative role. Utes are also referred

położonych na dość dużych wysokościach, w górach i na wysoczyznach – między innymi w Górach Skalistych.

W sztuce naskalnej (były to zarówno petroglify, jak i malowidła; te ostatnie zwykle wykonywane wyrazistymi kolorami czerwonym i żółtym) artyści Ute przedstawiali najczęściej ludzi, jak też zwierzęta. Jeśli chodzi o faunę, to najczęściej umieszczano na skałach bizony (fot. 14), jelenie (różne gatunki, często trudne do odróżnienia), antylopy i owce kanadyjskie (czasem nazywane też muflonami), a od pewnego momentu też konie. Postacie ludzkie najczęściej mają trapezoidalnie przedstawione tułowia – niektóre są bardzo schematyczne, inne mają dość realistycznie i pieczołowicie odwzorowane niektóre elementy, jak choćby bardzo rozbudowane pióropusze i broń (łuki, strzały, tarcze i włócznie oraz niekiedy broń palną) oraz, w przypadku jeźdźców, przedstawienia koni. Te elementy ikonograficzne powiązane są z chronologią tych wizerunków, być może też z różnymi grupami i osobami je wykonującymi, ale bezpośrednio nawiązują także do kultur i plemion koczowniczych i łowiecko-zbierackich z Wielkich Równin, z którymi Ute dzielili wiele cech wspólnych, w przeciwieństwie do Pueblo, z którymi często wchodzili w konflikty i walki.

Bardzo częste u Ute były sceny polowań na zwierzęta, zarówno pieszych jak i konnych myśliwych (w takich scenach pojawiają się też psy, jako pomocnicy ludzi). Czasem widać także jedną postać ludzką stojącą pośrodku stada, z reguły mniejszą niż zwierzęta, która trzyma w ręce jakiś przedmiot w rodzaju laski lub pastorału. Być może jest to wizerunek szamana, który miał pomagać w zapewnieniu skutecznych polowań – znamy kilka takich przedstawień w sztuce Ute z kanionu Sandstone (czasem wiąże się go z tzw. magią łowiecką). Ponadto przedstawiano narracyjne sceny walk pieszych i konnych wojowników, z użyciem łuków i strzał, a później także broni palnej. Pojawienie się wizerunków koni i broni palnej pomaga nam nieco w rekonstrukcji chronologii niektórych paneli ze sztuką naskalną i pozwala odróżniać ją od starszych przedstawień, gdzie dominuje tradycyjne uzbrojenie.

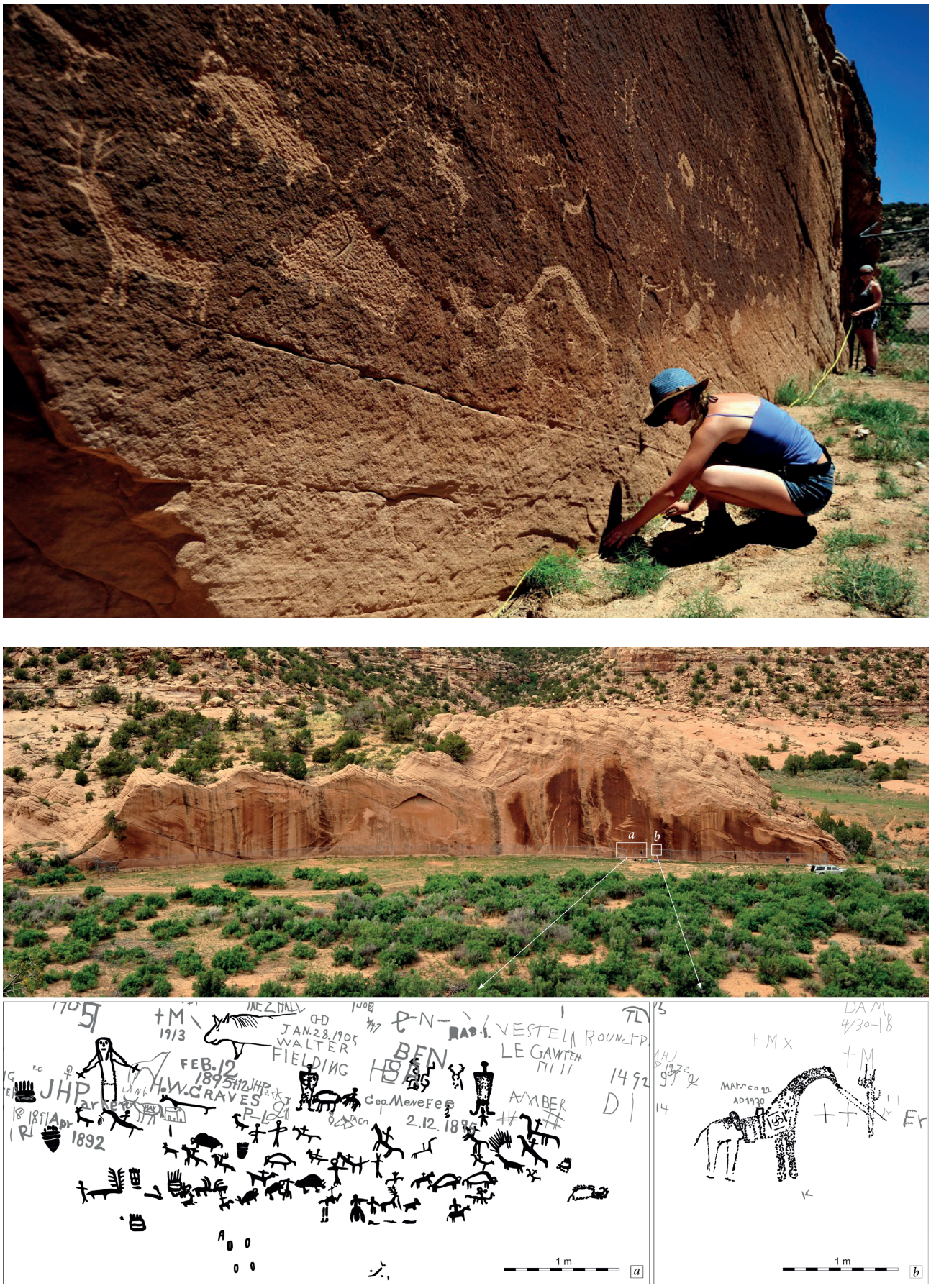
Oprócz teorii mówiących o znaczeniu religijnym lub wręcz magicznym (na przykład sceny polowań) sztuki naskalnej – miała ona najprawdopodobniej również charakter informacyjny dla członków danej społeczności i być może umieszczana była w pobliżu szlaków. Niektórzy badacze sugerują też, że Ute rysowali na skałach swego rodzaju mapy kanionów, z dość precyzyjnie zaznaczonymi

to as 'the mountain people', therefore, their rock art can be encountered on rock walls, in caves or rock shelters at high altitudes, in the mountains, for instance, in the Rocky Mountains.

In their rock art (both petroglyphs and paintings, the latter most often executed in expressive reds and yellows), the Ute showed both humans and animals. As for the fauna (Fig. 14), deer and elk (sometimes hard to distinguish), antelopes, and bighorn sheep and, from a certain point in time, horses were most commonly presented on rocks. Human figures usually have trapezoid torsos, some are highly schematic and stick figures, others have some quite realistic and scrupulously treated parts like highly developed headdresses and weapons (bows, arrows, shields, spears, and occasionally firearms) or horses in the case of riders. These iconographic elements are connected with the chronology of these representations, but maybe also with the different groups and individuals executing them; in addition, they make direct references to nomadic, hunting and gathering Great Plains cultures and tribes the Ute shared multiple characteristics with, as distinct from the Pueblo they were often in conflict with.

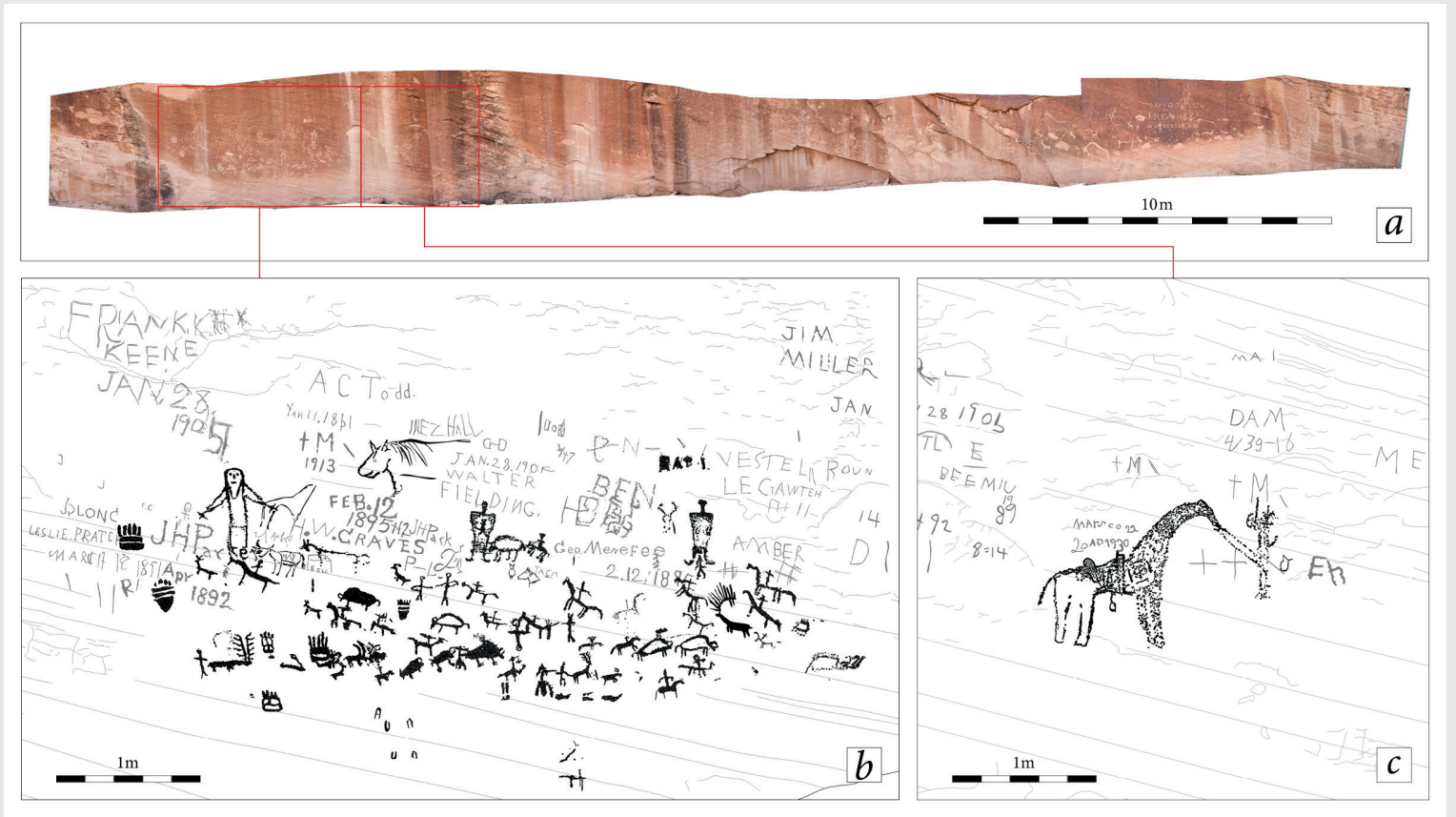
Animal hunting scenes, both on foot and horseback (dogs appear, there, assisting people), are very frequent with the Ute. A single human figure standing amid a herd (smaller than the animals as a rule) and holding a kind of stick or crook can sometimes be seen, too. This may represent a shaman, supposed to help ensure successful hunts, and is sometimes linked to the so-called hunting magic; there are several images of this kind in the Ute art of the Sandstone Canyon. The scenes of warriors fighting on foot or horseback and using traditional bows and arrows, and later firearms, too, are narrated as well. The appearance of horse and firearm images is of some assistance with reconstructing the chronology of some rock art panels and distinguishing it from older representations, where the traditional bows and arrows prevail.

Aside from the theories of the rock art's religious or even magic significance (for example, hunting scenes), it also most likely carried some information for the members of a given community and may have been

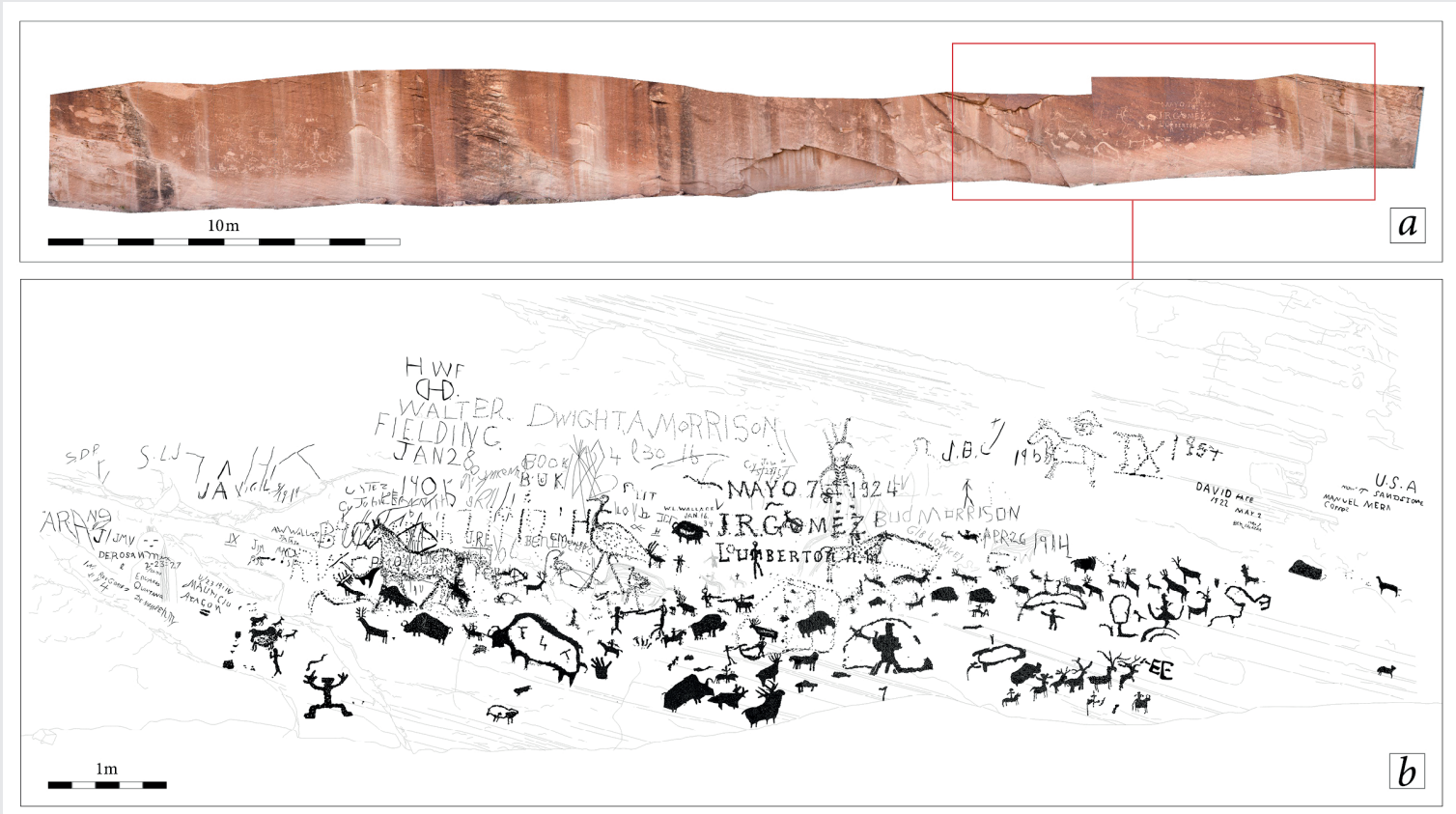
Fot. 14. Dokumentacja panelu z bizonami na stanowisku Strawman Panel przez studentów Instytutu Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego. (fot. Robert Słaboński)

Fig. 14. The bison panel in the Strawman Panel site documented by the Jagiellonian University Institute of Archaeology students. Photo by Robert Słaboński

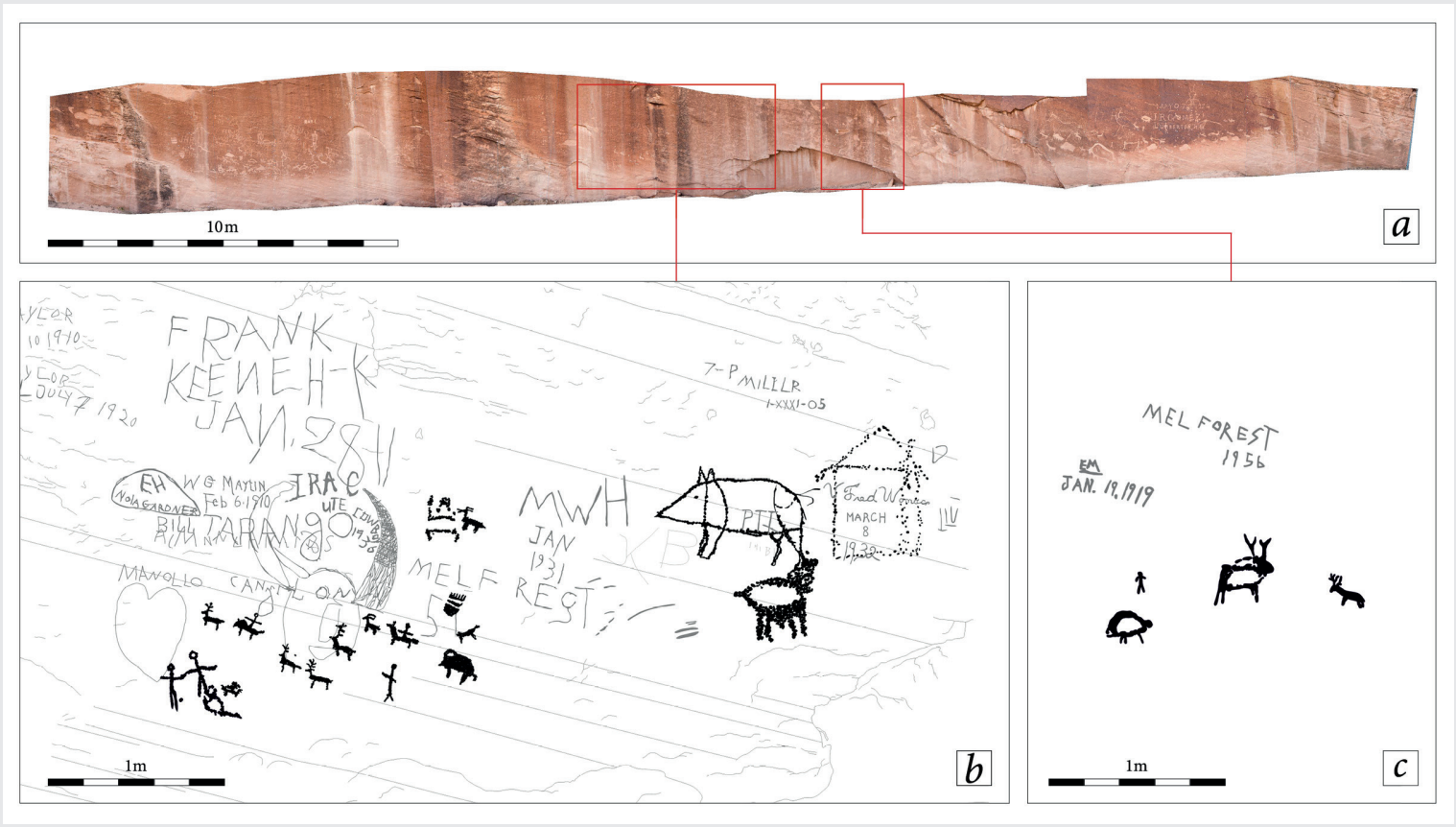
Fot. 15. Część sztuki naskalnej stanowiska Strawman Panel, ukazana za pomocą fotogrametrii i rysunku. (fot. Robert Słaboński, rys. Katarzyna Ciomek, Natalia Kowalik, Karolina Bielówka, Magdalena Mazur)

Fig. 15. Part of the Strawman Panel rock art shown through photogrammetry and drawing. Photo by Robert Słaboński, drawings by Katarzyna Ciomek, Natalia Kowalik, Karolina Bielówka, Magdalena Mazur.

Fot. 16. Część sztuki naskalnej stanowiska Strawman Panel, ukazana za pomocą fotogrametrii i rysunku. (fot. Robert Słaboński, rys. Katarzyna Ciomek, Natalia Kowalik, Karolina Bielówka, Magdalena Mazur)

Fig. 16. Part of the Strawman Panel rock art shown through photogrammetry and drawing. Photo by Robert Słaboński, drawings by Katarzyna Ciomek, Natalia Kowalik, Karolina Bielówka, Magdalena Mazur.

Fot. 17. Część sztuki naskalnej stanowiska Strawman Panel, ukazana za pomocą fotogrametrii i rysunku. (fot. Robert Słaboński, rys. Katarzyna Ciomek, Natalia Kowalik, Karolina Bielówka, Magdalena Mazur)

Fig. 17. Part of the Strawman Panel rock art shown through photogrammetry and drawing. Photo by Robert Słaboński, drawings by Katarzyna Ciomek, Natalia Kowalik, Karolina Bielówka, Magdalena Mazur.

miejscami, gdzie znajdowały się źródła wody oraz gdzie umieszczali miejsca zakładania pułapek na zwierzęta. Być może także część sztuki naskalnej Indian Ute tworzona była przez ich liderów i przywódców religijnych lub szamanów. Problemem jest tutaj właściwe zrozumienie i odczytanie tych rysunków i symboli przez współczesnych badaczy.

Wśród przedstawień sztuki naskalnej Ute pojawiają się też elementy geometryczne i abstrakcyjne, w tym wizerunki tarcz oraz dyski, często interpretowane jako przedstawienia słońca. Dość rozpowszechnionym motywem były przedstawienia stylizowanych łap niedźwiedzia, symbolizujące być może klany (rody) niedźwiedzia, ale też siłę, witalność i odradzanie się życia, czego symbolem jest dla Ute niedźwiedź budzący się ze snu zimowego – dlatego też Taniec Niedźwiedzia pozostał do dziś najważniejszym świętem integrującym różne społeczności Ute. Znamy przynajmniej jeden wyryty podpis Indianina Ute na stanowisku Strawman Panel w Sandstone Canyon. Zostawił go w 1936 roku Ira Cuthair, który podpisał się jako „Ira C. Ute Cowboy 1936"; wykonując do tego bardzo staranne przedstawienie prawdopodobnie części stroju ceremonialnego. Ira Cuthair był, jak się okazało, bardzo znanym kowbojem i jeźdźcem rodeo, a później hodowcą bydła. Cały czas był jednocześnie jednym z ważnych przywódców politycznych i religijnych swojego plemienia – w 2024 roku polscy badacze przeprowadzili wywiady z jego dwiema córkami, Veronicą i Beverly Cuthair, oraz jego wnuczką. Dzięki temu mogliśmy poznać wiele szczegółów z życia tego słynnego Indianina, które nie są zapisane w innej formie, a dla jego potomków był to bardzo wzruszający moment dotknięcia śladów zostawionych przez ich ojca i dziadka (fot. 15, 16, 17).

Najpóźniejsza sztuka naskalna Ute (przełom XIX i XX - połowa XX wieku n.e.) pokazuje między innymi realistyczne przedstawienia postaci ludzkich w trakcie wykonywania codziennych czynności, ale też podczas ceremonii. Czasem są to jednak groteskowe, wręcz karykaturalne wizerunki. Cały czas bardzo starannie, wręcz pieczołowicie, przedstawiano zwierzęta, w tym konie, często wraz z oporządzeniem jeździeckim, czy znakami ranczerskimi, jakimi biali kowboje znakowali konie i bydło. Było to związane z tzw. kulturą kowbojską (hodowla krów, rodeo i ujeżdżanie koni). Ten najpóźniejszy styl znany jest głównie z południowo-zachodniej części Kolorado, z terenu Ute Mountain Tribal Park ze słynnymi osadami klifowymi starożytnej kultury Pueblo, położonego w rezerwacie Indian Ute Górskich, przylegającego bezpośrednio do Parku Narodowego Mesa

placed near routes. Some researchers suggest the Ute drew on rocks a kind of canyon maps with quite accurate locations of water sources and animal traps; a proper understanding and interpretation of these rock drawings and symbols by contemporary researchers is the point here. Some rock art by the Utes might have been created by their religious leaders.

Some geometric and abstract elements, including shield and disk images, often interpreted as solar representations, are also found among the Ute rock art. Stylised bear paws, possibly symbolising bear clans (ancestors), but also force, vitality, and regeneration, symbolised for the Ute by a bear awaking from hibernation, are a quite common motif; the Bear Dance has therefore remained the most important events integrating various Ute communities. At least one engraved signature of a Ute Indian on the Strawman Panel in the Sandstone Canyon is known. It was left in 1936 by Ira Cuthair, who signed himself as "Ira C. Ute Cowboy 1936" and produced a very careful representation of, probably, a part of ceremonial dress or a flute according to his daughter. It turned out Ira Cuthair was a famous cowboy, rodeo rider, and then a cattle rancher. He was also very prominent person of his tribe all along; in 2024, we interviewed his two daughters, Veronica and Beverly Cuthair, and his granddaughter. We found out a lot of interesting details from the life of that famous Ute man not recorded otherwise; for his descendants, it was a moving moment of touching the traces left by their father and grandfather (Fig. 15, 16, 17).

The latest Ute rock art (from the turn of the 19th and 20th centuries to mid-20th century) shows realistic representations of human figures busy with everyday activities as well as during ceremonies, among other things. These are sometimes grotesque, even caricatured representations, however. Animals, including horses with all the equestrian equipment or ranching signs white cowboys used to brand horses and cattle, continued to be represented carefully or even painstakingly. That was related to the so-called cowboy culture (cow breeding, rodeo, horse racing). This latest style is chiefly found the Ute Mountain Ute Tribal Park in the Ute Mountain Indian reservation in southwestern Colorado, immediately adjacent to the

Verde oraz bardzo blisko badanych przez polski zespół kanionów Sandstone i Yellow Jacket.

Barwniki, używane do malowideł w tym najpóźniejszym okresie, to zarówno naturalnie występująca czerwona i żółta ochra, jak też, w dużej mierze, farby i pigmenty dostarczane przez rząd amerykański (na przełomie XIX i XX wieku n.e.) hodowcom owiec, w tym Indianom z plemion Ute, które służyły im do barwienia wełny owczej. Takimi barwnikami pokryto między innymi panel w, niedaleko położonym od terenu naszych badań, kanionie Mancos, który zawiera ryte i malowane wizerunki jeźdźca w kapeluszu na koniu i chwytającego na lasso prawdopodobnie dzikiego mustanga oraz kilkanaście innych malowideł i petroglifów, w tym wojowników i kobiety z nosidełkami na plecach (w tych nosidełkach noszone były z reguły niemowlęta). Znamy nawet imię i nazwisko osoby, która je wykonała – to jeden z ostatnich wodzów Ute z grupy Weeminuche – Jack House – który większość swego życia spędził w tym kanionie i z tego, co wiadomo, przez kilkadziesiąt lat wykonywał na skałach malowidła i petroglify.

Prawie na każdym stanowisku ze sztuką naskalną w Sandstone Canyon znajdują się napisy w językach hiszpańskim i angielskim (choć są też wyjątki, np. stanowiska ze sztuką Pueblo w tym kanionie, gdzie nie ma wcale historycznych inskrypcji). Są to przede wszystkim daty, inicjały, imiona i nazwiska pierwszych białych eksploratorów tych terenów, wliczając w to hodowców bydła i owiec oraz kowbojów amerykańskich, meksykańskich i indiańskich. Te ostatnie „petroglify" powstawały dopiero od drugiej połowy XIX wieku n.e. i poniekąd również świadczą o dość niedawnej, a wręcz współczesnej historii tego obszaru. Zaliczyć tu też można znaki, którymi stemplowano bydło i konie, a część z tych symboli jest nadal używana przez rodziny ranczerów i hodowców bydła z Kolorado i Utah.

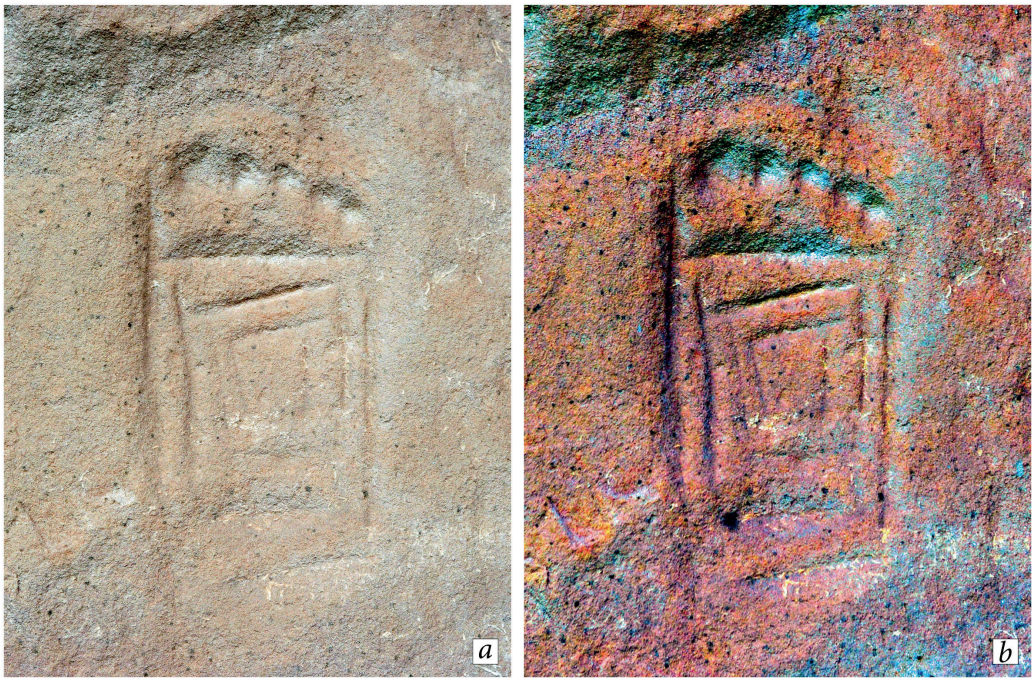
Poszczególne osoby, które zostawiały swoje podpisy, były dość znane, jak np. John Ismay – założył pierwszą faktorię handlową (tzw. Trading Post), gdzie handlował różnymi towarami amerykańskimi i europejskimi, które nabywali od niego Indianie Ute i Nawahowie, sami sprzedając mu swoje rękodzieło, jak ceramika, wyplatane kosze, biżuterię, flety i bębny. Inną bardzo znaną postacią w tamtym regionie był Melvin Forest, który w pierwszej i na początku drugiej połowy XX wieku n.e. był traperem wynajętym przez rząd amerykański do polowania na drapieżne zwierzęta (np. pumy i lisy) uprzykrzające życie farmerom. Zostawił on, przynajmniej w kilkunastu miejscach, na skałach

Mesa Verde National Park with its famous cliff dwellings of the Ancestral Pueblo culture and close to the Sandstone and Yellow Jacket Canyons investigated by the Polish team.

Natural red and yellow ochre, as well as the paints and pigments supplied at the turn of the 19th and 20th centuries by the American government to sheep breeders, including Utes, for the purpose of dyeing sheep wool were employed in the paintings of that latest style. Such pigments served to cover a panel in the Mancos Canyon near the area of our research, which contains engraved and painted images of, among others, a hatted rider on a horse lassoing probably a wild mustang and a dozen other paintings and petroglyphs showing, for instance, warriors and women with papooses on their backs (used to carry babies). We even know the name of its author, last traditional chief of Weeminuche Ute, Jack House, who spent most of his life in this canyon and, as far as we know, executed paintings and petroglyphs on rocks for several decades.

Inscriptions in Spanish and English can be found in nearly every rock art site in the Sandstone Canyon (although there are exceptions, e.g., some Ancestral Pueblo rock art sites without any historical inscriptions). These are first of all dates, initials, and names of the first white explorers of these territories, including cow and sheep breeders, American, Mexican, and native cowboys. Those latest 'petroglyphs' were only created from the second half of the 19th century and are a kind of evidence of the quite recent, even contemporary history of the region. They also include signs used to brand cattle and horses, with some still in use by ranchers and cattle breeders in Colorado and Utah.

Some persons who have left their signatures were quite well-known, e.g., John Ismay, who established the first trading post for American and European goods bought by Ute and Navajo, who sold their handicraft like pottery, woven baskets, jewellery, flutes, and drums. Melvin Forest was another figure renowned across the region, a trapper hired by the US government to hunt predators (e.g., pumas, coyotes, and foxes) that interfered with farming in the first and early second half of the 20th century. He left his name and the dates he visited the Sandstone Canyon hunting in

Fot. 18. Wizerunek sandała (kultura Pueblo) ze stanowiska Sandal Panel w Sandstone Canyon, ukazany za pomocą zdjęcia i obrazowania DStretch. (fot. Robert Słaboński, DStretch: Jakub Śliwa)

Fig. 18. A sandal image (Pueblo culture) from the Sandal Panel site in the Sandstone Canyon, shown through photography and DStretch imaging. Photo by Robert Słaboński, DStretch by Jakub Śliwa.

swoje imię, nazwisko i daty, kiedy odwiedzał Sandstone Canyon. Kilka lat temu Vince MacMillan, archeolog z Canyons of the Ancients National Monument, przeprowadził długi wywiad z jego synem, który przekazał wiele cennych informacji o działaniach swojego ojca w kontekście historycznym tych terenów.

W Sandstone Canyon i Yellow Jacket Canyon, w obrębie pomnika narodowego Canyons of the Ancients National Monument, dokumentowane i analizowane stanowiska i panele ze sztuką naskalną rodzą wiele pytań na temat historii i zmian kulturowych oraz przemian środowiska naturalnego, a także interakcji pomiędzy różnymi grupami ludzkimi oraz migracji, w szerszym kontekście zmian społeczno-kulturowych w regionie Mesa Verde i szerzej na Południowym Zachodzie dzisiejszych Stanów Zjednoczonych. Badana przez polski zespół sztuka naskalna obecna na tym terenie na tym terenie składa się z dużych paneli o tematyce abstrakcyjnej, geometrycznej i figuratywnej, a tubylcze naskalne przedstawienia z okresu prekolumbijskiego i historycznego dominują na odkrywanych stanowiskach, choć nie brak jest tam też licznych historycznych inskrypcji (fot. 18). Wszystko to świadczy o bogatym osadnictwie lub czasem epizodycznych wizytach różnych kultur ludzkich na tym obszarze, a obrazy ryte i malowane na skałach układają się w swoistą kronikę dawnego i współczesnego Kolorado, jak też całego Południowego Zachodu Ameryki Północnej.

at least a dozen rock locations. A few years ago, Vince MacMillan, an archaeologist with the Canyons of the Ancients National Monument, conducted a long interview with his son, who supplied a range of valuable information about his father's deeds in the historical context of the area.

The rock art documented and analysed in the Sandstone Canyon and Yellow Jacket Canyon within the Canyons of the Ancients National Monument give rise to a range of questions about history, cultural changes, and natural environment transformations, as well as interactions among diverse human groups and migrations in a broader context of socio-cultural shifts in the Mesa Verde region and, more widely, in the Southwest of today's United States. The rock art in the area examined by the Polish research team consists of large panels including abstract, geometrical, and figurative subject matter, with native rock representation from the Pre-Columbian and historical times prevailing in the sites investigated, although multiple historical inscriptions are not absent, either (Fig. 18). All of that is evidence of extensive settlements or occasionally temporary visits of various human cultures, while the images engraved and painted on rocks make up a kind of chronicle of the past and contemporary Colorado and the entire North American Southwest.

KATALOG ZABYTKÓW

KACHINY
KACHINAS

Kachina Motyl – duch odrodzenia i płodności

Wśród licznych duchów Kachina szczególne miejsce zajmuje Motyl, którego symbolika odgrywa ważną rolę w tradycji i wierzeniach ludu Hopi. Owady, podobnie jak gady, postrzegane są jako część naturalnego porządku świata – stworzenia powiązane z cyklem życia, odrodzeniem i deszczem, który przynosi ziemi płodność i nowe życie.

Indianie Hopi (Pueblo, Arizona); wyrób współczesny; drewno; wł. prywatna

Butterfly Maiden Kachina – Spirit of Rebirth and Fertility

Among the many Kachina spirits, the Butterfly Maiden holds a special place. She imitates the butterfly, whose symbolism plays an important role in Hopi beliefs and traditions. Insects, like reptiles, are seen as part of the natural order of the world – beings connected with the cycle of life, renewal, and the rain that brings fertility and abundance to the earth.

Hopi (Pueblo communities, Arizona); wood; contemporary work; private collection

Długowłosa Kachina – zwiastun deszczu i wiosny

Długowłosa Kachina, znana także jako *Angak'china,* to duch wiosny i deszczu, jedna z najbardziej cenionych postaci w tradycji Pueblo (obecna w społecznościach Pueblo, od Hopi po Rio Grande). Jej długie włosy symbolizują spadające krople deszczu, a pióra orła – chmury przynoszące wodę i odrodzenie ziemi. W czasie tańców towarzyszą jej melodyjne pieśni, które wzywają płodność i harmonię natury. Uosabia piękno cyklu życia, nadzieję na odnowienie i duchową więź człowieka z przyrodą.

Indianie Zuni; wyrób współczesny; drewno; wł. prywatna

Longhair Kachina – Herald of Rain and Spring

Also known as *Angak'china*, the Longhair Kachina is a spirit of rain and renewal, among the most beloved figures in Pueblo tradition (present across Pueblo communities, from Hopi to Rio Grande). Her flowing hair represents falling rain, while eagle feathers evoke clouds drifting across the sky. Accompanied by melodic songs and graceful dances, she calls for fertility, balance, and harmony with nature. A symbol of beauty and rebirth, she embodies the timeless bond between people and the living earth.

Zuni; contemporary work; wood; private collection

Kachina Hu (Whipper)– hałaśliwie inicjuje dzieci i przywołuje rytuał życia

Hu, znana także jako *Whipper Kachina* lub *Tungwup*, to energiczna i hałaśliwa postać, która odgrywa ważną rolę w Tańcu Fasoli (Bean Dance) – rytuale wprowadzającym dzieci do świata Kachin. Pomaga Matce Krukowi (Crow Mother) w ceremonii inicjacji, symbolicznie ucząc młodych członków wspólnoty zasad życia i duchowej odpowiedzialności. Jej dynamiczne gesty i dźwięczne bicze przywołują rytm ziemi, energię wzrostu i cykliczność natury.

Indianie Hopi (Pueblo, Arizona); wyrób współczesny; drewno; wł. prywatna

Hu (Whipper) Kachina – the Noisy Initiator and Guardian of the Life Ritual

Known also as *Whipper Kachina* or *Tungwup, Hu* is a lively, boisterous spirit who plays a central role in the Bean Dance, a ceremony of initiation into the world of the Kachinam. Assisting the Crow Mother, Hu guides children through their symbolic entry into spiritual life, teaching respect, order, and renewal. Her vigorous movements and the sound of her whips echo the pulse of the earth and the endless rhythm of life.

Hopi (Pueblo communities, Arizona); contemporary work; wood; private collection

Kachina Sowa – strażnik porządku i wojownik nocy

W świecie Kachin nazywana Mongwu, znana także jako Sowa Wielka lub Puchacz Wielki, należy do najbardziej rozpoznawalnych i lubianych postaci. Pełni rolę wojownika i strażnika porządku, zwłaszcza wobec klaunów, których zachowanie podczas ceremonii bywa zbyt swobodne. Symbolizuje mądrość, czujność i moralny ład. Artyści chętnie sięgają po jej wizerunek – bogato zdobione głowy sów w rzeźbach Kachin budzą podziw dla kunsztu i wyobraźni twórców.

Indianie Hopi (Pueblo, Arizona); wyrób współczesny; drewno; wł. prywatna

Owl Kachina – Guardian of Order and Warrior of the Night

Known as Mongwu, or the Great Owl, this Kachina is among the most distinctive and admired figures of the Hopi ceremonial world. She serves as a warrior and enforcer of order, especially toward the clowns whose antics may cross the line during rituals. Embodying wisdom, vigilance, and moral strength, the Owl Kachina reminds the community of balance and respect. Artists particularly value her expressive form, crafting elaborate owl masks and carvings that showcase both tradition and imagination.

Hopi (Pueblo, Arizona); contemporary work; wood; private collection

Tawa – Kachina o twarzy słońca, strażniczka światła i życia

Wśród Hopi istnieje postać, która nie tylko rozświetla ceremonie swoją obecnością, ale staje się symbolem życia i nadziei – to *Tawa*, Kachina o twarzy słońca. Uosabia ciepło porannego słońca, daje poczucie bezpieczeństwa starszym i zwiastuje radosną, obfitą przyszłość młodym. Jej znaczenie sięga jednak dalej – słońce jest niezbędne do wzrostu kukurydzy, fasoli i dyni, które od wieków podtrzymują życie społeczności Hopi.

Indianie Hopi (Pueblo, Arizona); wyrób współczesny; drewno; wł. prywatna

Tawa Kachina – Guardian of Light and Life

Among the Hopi, there is a spirit who not only illuminates ceremonies with her presence but also becomes a symbol of life and hope – *Tawa*, the Sun-Faced Kachina. She embodies the warmth of the morning sun, offering comfort to the elders and promising joy and abundance to the young. Yet her meaning goes even deeper – the sun is essential for the growth of corn, beans, and squash, the sacred crops that have sustained the Hopi people for generations.

Hopi (Pueblo communities, Arizona); contemporary work; wood; private collection

Kachina *Hemis* – najpiękniejsza postać Hopi i mistrz ceremonii deszczu

Wśród Kachin ludu Hopi *Hemis* uchodzi za jedną z najpiękniejszych i najbardziej majestatycznych postaci. Znana jest jako mistrz ceremonii deszczu, przynoszący płodność ziemi i duchowe odrodzenie. Jej wspaniałe nakrycie głowy symbolizuje chmury i błyskawice, a jego wysokość i kształt – nadają tancerzowi niemal królewski wygląd. Pojawienie się Kachiny *Hemis* w rytuale to moment wyjątkowy i niemal mistyczny, łączący wspólnotę w modlitwie o deszcz i życie.

Indianie Hopi (Pueblo, Arizona); wyrób współczesny; drewno; wł. prywatna

Hemis Kachina – the Most Beautiful Hopi Spirit and Master of the Rain Ceremony

Among the Hopi, *Hemis* is revered as one of the most beautiful and majestic Kachina spirits. Known as the master of the rain ceremony, *Hemis* brings fertility, renewal, and harmony to the world. Her elaborate headdress, representing clouds and lightning, lends the dancer regal height and presence. The appearance of *Hemis Kachina* in ceremony is a profound and almost mystical event, uniting the community in a prayer for rain and life.

Hopi (Pueblo, Arizona); contemporary work; wood; private collection

Kachina *Ha Hai Wuhti* – Babcia Kachina, opiekunka rodziny i wiedzy

Wśród Kachin ludu *Hopi Ha Hai Wuhti* uchodzi za jedną z najważniejszych żeńskich postaci. Znana jako Babcia Kachina lub Mądra Babcia, pełni rolę opiekunki dzieci, rodzin i harmonii domowej oraz strażniczki ceremonii inicjacyjnych. Towarzyszy innym kachinom, pilnuje porządku i dyscypliny, a także przekazuje młodym wiedzę, zasady i tradycje Hopi. W legendach zamieszkuje podziemny świat i pomaga sprowadzić kachiny na ziemię na początku sezonu ceremonii, zapewniając opiekę i wsparcie wspólnocie.

Indianie Hopi (Pueblo, Arizona); wyrób współczesny; drewno; wł. prywatna

***Ha Hai Wuhti* – Grandmother Kachina, Guardian of Family and Knowledge**

Among the Hopi, *Ha Hai Wuhti* is one of the most important female Kachina spirits. Known as the Grandmother Kachina or Wise Grandmother, she serves as a guardian of children, family, and domestic harmony, and as a keeper of initiation ceremonies. She accompanies other kachinas, ensures order and discipline, and transmits knowledge, rules, and Hopi traditions to the young. In legends, she inhabits the underground world and helps bring kachinas to the earth at the start of the ceremony season, providing care and support to the community.

Hopi (Pueblo, Arizona); contemporary work; wood; private collection

Kachina Słońce – Duch Słońca, symbol życia i wzrostu

Kachina Słońce jest jednym z najważniejszych duchów Hopi, interpretowanym jako symbol życia, wzrostu roślin i światła. Pojawia się podczas ceremonii modlitewnych, w czasie których prosi się o deszcz i urodzaj. Towarzyszy społeczności – przynosząc błogosławieństwo, energię i wsparcie duchowe. Prezentowana figurka wykonana jest w tradycyjnym stylu *old style*, nawiązującym do przedwojennej estetyki: wyrzeźbiona z jednego kawałka drewna, z geometrycznym malowaniem i naturalnymi kolorami, zachowując prostotę i duchowe znaczenie klasycznych kachin.

Indianie Hopi (Pueblo, Arizona); wyrób współczesny; drewno; wł. prywatna

Sun Kachina – Sun Spirit, Symbol of Life and Growth

Sun Kachina is one of the most important Hopi spirits, interpreted as a symbol of life, plant growth, and light. He appears during prayer ceremonies, asking for rain and fertility. He accompanies the community, bringing blessing, energy, and spiritual support. The figure on display is made in the traditional old style, referencing pre-war aesthetics: carved from a single piece of wood, with geometric painting and natural colors, preserving the simplicity and spiritual meaning of classical kachinas.

Hopi (Pueblo, Arizona); contemporary work; wood; private collection

Kachina Śnieżna Dziewica – *Qotsa Mana*, strażniczka zimowego śniegu

W świecie Hopi istnieje Kachina, która przywołuje chłód i delikatny biały puch, tak potrzebny, by ziemia wiosną obdarzyła plonami – to Śnieżna Dziewica, znana także jako *Qotsa Mana* lub *Nuvak'chin Mana*. Najczęściej towarzyszy ona *Hemis* podczas ceremonii tańca domowego, zwanej *Niman*, wchodząc w rytuał niczym cichy, mroźny wiatr, niosący obietnicę wody i życia.

Indianie Hopi (Pueblo, Arizona); wyrób współczesny; drewno; wł. prywatna

Kachina Snow Maiden – *Qotsa Mana*, Guardian of Winter Snow

In the Hopi world, there is a Kachina who brings cold and soft white snow, essential for the earth to yield crops in spring – the Snow Maiden, also known as *Qotsa Mana* or *Nuvak'chin Mana*. She most often accompanies the *Hemis Kachina* during the *Niman* (Home Dance) ceremony, entering the ritual like a silent, frosty wind, carrying the promise of water and renewal.

Hopi (Pueblo communities, Arizona); contemporary work; wood; private collection

a. b. c.

Najpiękniejsi Tancerze Kachina (a, b, c)

Hemis uchodzi za jedną z najpiękniejszych i najbardziej rozpoznawalnych Kachin w tradycji Hopi. Jest głównym uczestnikiem ceremonii *Home Going (Niman Ceremony)*, która odbywa się po przesileniu letnim i symbolizuje zakończenie sezonu z kachinami. W tej ceremonii *Hemis* przynosi pierwsze kłosy kukurydzy i inne plony, będąc zwiastunem pomyślnego urodzaju. Prezentowany zespół obejmuje trzy figurki Kachin *Hemis,* reprezentujące grupę tancerzy uczestniczących w rytuale. Rzeźby wykonane są zgodnie z tradycyjną techniką plemienia Hopi.

Hopi (Pueblo, Arizona); wyrób współczesny; drewno; wł. prywatna

Most Beautiful Horne Dancers Katchinas

Hemis Kachina is one of the most beautiful and recognizable Kachina spirits in Hopi tradition. He is a central figure in the *Home Going (Niman Ceremony)*, held after the summer solstice, marking the end of the Kachina season. During this ritual, *Hemis* brings the first ears of corn and the promise of abundant harvests. The group on display includes three *Hemis Kachina* figures, representing a team of dancers participating in the ceremony. The sculptures are carved from wood following traditional Hopi techniques.

Hopi (Pueblo, Arizona); contemporary work; wood; private collection

CERAMIKA
CERAMICS

Czerpak (kopia) – naczynie w środku pokryte ornamentem; używany do nabierania wody.

ceramika, barwnik; wykonanie kopii: Artur Wąsowicz; wł. Muzeum im. Jacka Malczewskiego

Ladle (copy) – used for scooping water, with decoration on the inside of the vessel.

ceramics, pigment; author: Artur Wąsowicz; Muzeum im. Jacka Malczewskiego

Canteen (kopia) – ceramika biała kultury Pueblo z ornamentyką *black-on-white*; naczynie służące do przenoszenia wody.

ceramika, barwnik; kopia: Artur Wąsowicz, ornament: Dorota Pogodzińska; wł. Muzeum im. Jacka Malczewskiego

Canteen (copy) – reproduction of white Pueblo ceramics with black-on-white ornamentation; vessel used for carrying water.

ceramics, pigment; author: Artur Wąsowicz, ornamentation Dorota Pogodzińska; Muzeum im. Jacka Malczewskiego

Kiva jar (kopia) – naczynie stołowego z ornamentyką *black-on-white.*

ceramika, barwnik; kopia: Artur Wąsowicz, ornament: Dorota Pogodzińska; wł. Muzeum im. Jacka Malczewskiego

Kiva jar (copy) – reproduction of a table vessel form with black-on-white ornamentation.

ceramics, pigment; author: Artur Wąsowicz, ornamentation: Dorota Pogodzińska; Muzeum im. Jacka Malczewskiego

Miniaturowe naczynko z ornamentyką

wyrób współczesny; ceramika, barwnik; wł. prywatna

Miniature vessel with ornamentation

contemporary piece; ceramics, pigment; private collection

Kopia kubka kultury Pueblo z XIII w. n.e. z regionu *Mesa Verde* w południowo-zachodnim Kolorado. Naczynie zdobione jest ornamentem geometrycznym malowanym czarnym barwnikiem na białym tle w tzw. stylu *Mesa Verde black-on-white.*

wyrób współczesny; ceramika, barwnik; wł. prywatna

A replica of a Pueblo culture cup from the 13th century CE, from the *Mesa Verde* region in southwestern Colorado. The vessel is decorated with a geometric pattern painted in black on a white background, in the so-called *Mesa Verde Black-on-White* style.

contemporary work; ceramics, pigment; private collection

Ceramika z regionu *Mesa Verde*

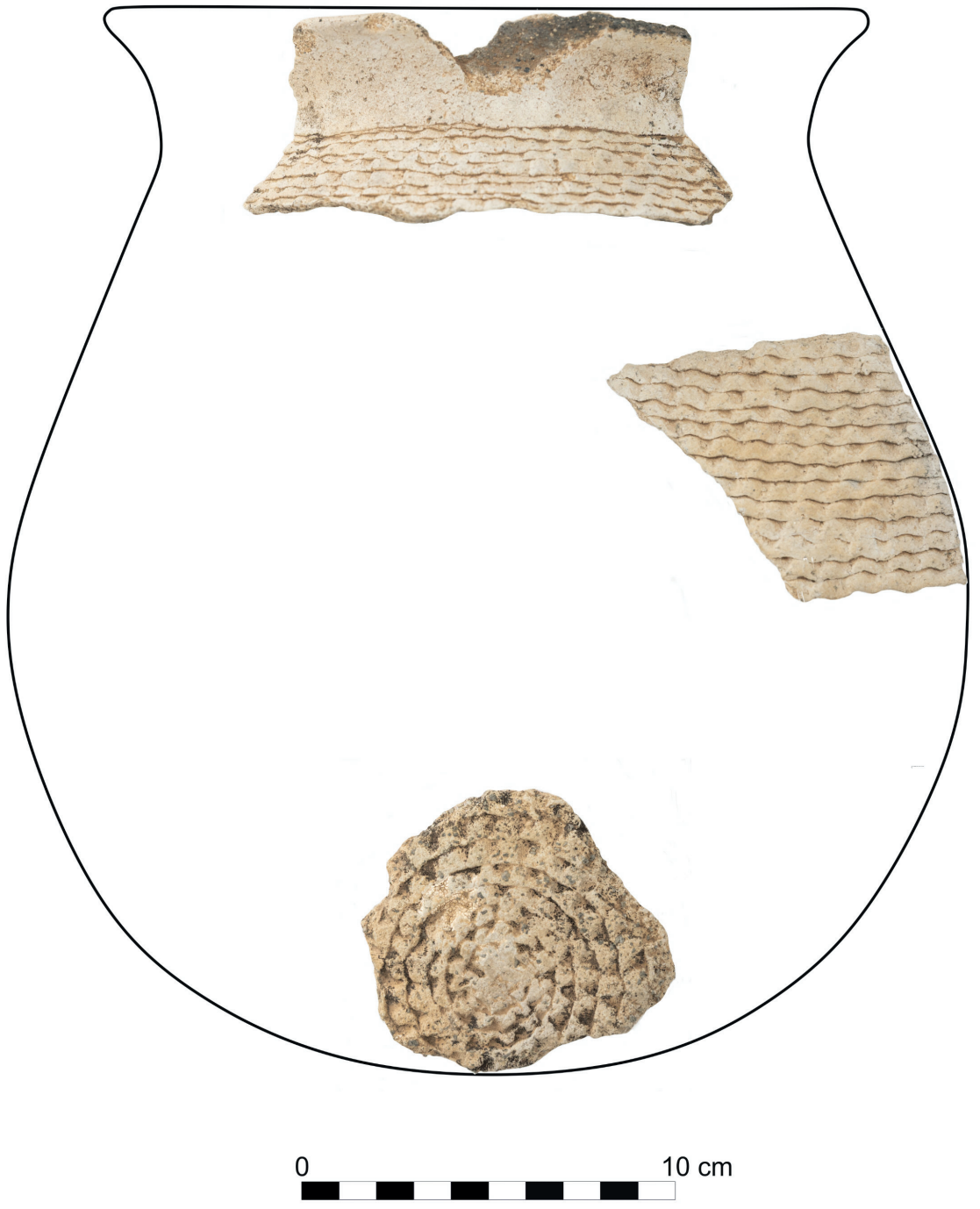
Fragmenty ceramiki malowanej czarnym barwnikiem na białym tle (tzw. ceramika stołowa do podawania i spożywania posiłków oraz ceramika kuchennej zdobionej odciskami sznura i paznokci) z regionu Mesa Verde w Kolorado, datowane na okres X–XIII w. n.e. Prezentowana rekonstrukcja przedstawia całe naczynie, odtworzone na podstawie zachowanych fragmentów.

X–XIII w. n.e.; ceramika, pigment; kolekcja: depozyt Instytutu Archeologii UJ

Mesa Verde Ceramics

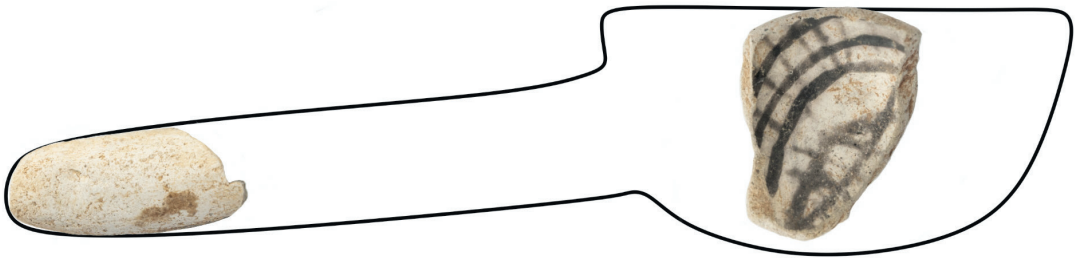
Fragments of ceramics painted in black on a white background (including tableware for serving and consuming food, as well as kitchen ceramics decorated with cord and fingernail impressions) from the Mesa Verde region in Colorado, dating to the 10th–13th century CE. The displayed reconstruction represents the complete vessel, recreated based on the surviving fragments.

10th–13th century CE; ceramics, pigment; collection: deposit of the Institute of Archaeology of the Jagiellonian University

0 10 cm

Naczynie ceramiczne

Jemez; wyrób współczesny; ceramika, barwnik; wł. prywatna

Ceramic vessel

Jemez; contemporary piece; ceramics, dye; private collection

Naczynie ceramiczne

Jemez; wyrób współczesny; ceramika, barwnik; wł. prywatna

Ceramic vessel

Jemez; contemporary piece; ceramics, dye; private collection

Naczynie ceramiczne

Jemez; wyrób współczesny; ceramika, barwnik; wł. prywatna

Ceramic vessel

Jemez; contemporary piece; ceramics, dye; private collection

Naczynie ceramiczne

Jemez; wyrób współczesny; ceramika, barwnik; wł. prywatna

Ceramic vessel

Jemez; contemporary piece; ceramics, dye; private collection

Naczynie ceramiczne

Jemez; wyrób współczesny; ceramika, barwnik; wł. prywatna

Ceramic vessel

Jemez; contemporary piece; ceramics, dye; private collection

Misa typu *black-on-black*

wyrób współczesny; ceramika; wł. prywatna

Black-on-black bowl

contemporary work; ceramics; private collection

Naczynie ceramiczne z włosiem końskim

wyrób współczesny; ceramika, barwnik; wł. prywatna

Ceramic vessel with horsehair

contemporary item; ceramics, pigment; private collection

Miniaturowe naczynie z czernionym wylewem zdobione geometrycznym ornamentem rytym.

Nawaho; wyrób współczesny; ceramika, barwnik; wł. prywatna

Miniature vessel with blackened spout decorated with engraved geometric ornamentation.

Najaho; contemporary work; ceramics, pigment; private collection

Miniaturowe naczynie polichromiczne Indian Hopi zdobione ornamentem geometrycznym. Przysadzista forma naczynia i otwór o niewielkiej średnicy sugeruje, że jest to zminiaturyzowana wersja naczynia określanego angielskim terminem seed jar. Podobne formy produkowane były wśród ludności Pueblo od początków wytwarzania ceramiki w tej kulturze i służyły do przechowywania sypkich rzeczy, w tym przede wszystkim ziaren kukurydzy.

Indianie Hopi; wyrób współczesny; ceramika, barwnik; wł. prywatna

A miniature polychrome vessel decorated with geometric ornamentation. The squat shape of the vessel and its small diameter suggest that it is a miniaturized version of a vessel known in English as a seed jar. Similar forms were produced among the Pueblo people from the beginnings of pottery making in this culture and were used to store loose items, primarily corn kernels.

Hopi; contemporary work; ceramics, pigment; private collection

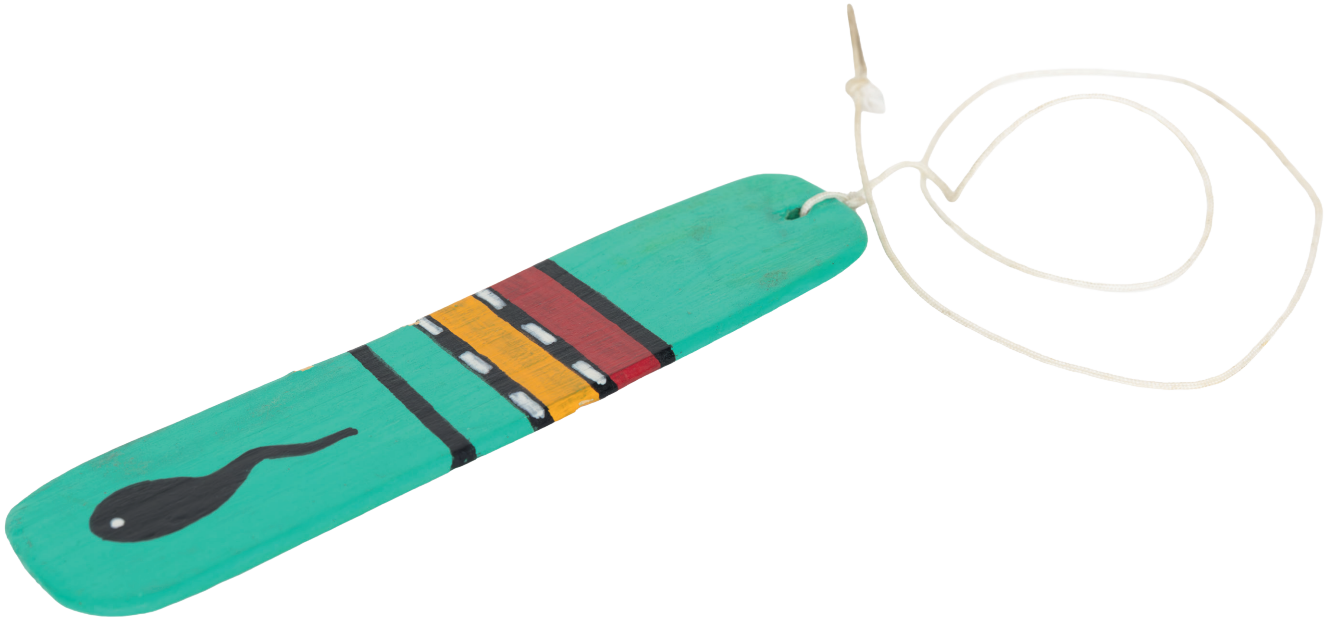
Naczynie ceramiczne z dwoma otworami używane do dziś przy tradycyjnych uroczystościach zaślubin.

Indianie Nawaho; wyrób współczesny; ceramika, barwnik; wł. prywatna

Ceramic vessel with two holes, still used today in traditional wedding ceremonies

Navajo; contemporary work; ceramics, pigment; private collection

INSTRUMENTY MUZYCZNE
MUSICAL INSTRUMENTS

Czurynga

Rodzaj prostego instrumentu z grupy aerofonów wolnych. Przedmioty te najczęściej przyjmują formę umocowanej na sznurku drewnianej deseczki, która wprawiona w ruch obrotowy wiruje, wydając charakterystyczny, huczący dźwięk, utożsamiany często z odgłosem wiatru, grzmotów lub deszczu. Regulowanie wysokości dźwięku jest możliwe poprzez zmianę szybkości wirowania. Podobne instrumenty wykorzystywane były podczas ceremonii, w przypadku ludności Pueblo podczas tańców Kachina w celu przywołania deszczu lub odstraszania złych mocy. Przedmiot zdobiony jest przy pomocy malowania, a motyw figuralny w jego dolnej części ukazuje w tym wypadku najprawdopodobniej kijankę, będącą symbolem wody i życia.

Indianie Hopi; wyrób współczesny; drewno, barwnik, sznurek; wł. prywatna

Whistler

contemporary work; wood, pigments, string; private collection

Grzechotka

Wykonana z tykwy z piórami indyka. W środku grzechotki umieszczano ziarna kukurydzy lub małe kamyczki, które wydają dźwięk przy potrząsaniu. Używana podczas tańców i ceremonii.

Indianie Hopi; wyrób współczesny; tykwa, pióra indyka, ziarna kukurydzy, kamienie; wł. prywatna

Hopi Rattle

A rattle made from a gourd and decorated with turkey feathers. Inside, corn kernels or small stones are usually placed, producing sound when shaken. It is used in dances and ceremonial practices.

Hopi; contemporary work; gourd, turkey feathers, corn, stones; private collection

Flet

wyrób współczesny; drewno; wł. prywatna

Flute

contemporary work; wood; private collection

KOBIERCE

RUGS

Kobierce wykonane z wełny owczej. Wzór nawiązuje do krajobrazu Monument Valley w Arizonie i odzwierciedla tradycyjne wzornictwo plemienia Nawaho, harmonijnie łącząc je z nowoczesną estetyką wnętrz. Dywaniki tkano ręcznie, zgodnie z tradycyjnymi technikami.

Indianie Nawaho (Monument Valley, Arizona); wyrób współczesny; wełna owcza; wł. prywatna

Rugs made of sheep wool. The design refers to the Monument Valley landscape in Arizona and reflects traditional Navajo patterns, harmoniously combined with a contemporary interior aesthetic. The rugs are handwoven using traditional techniques.

Navaho (Monument Valley, Arizona); contemporary work; sheep's wool; private collection

MALOWANIE PIASKIEM

THE ART OF SAND PAINTING

Malowanie piaskiem w tradycji Nawaho nie jest formą czysto dekoracyjną, lecz pełni istotną rolę w obrządkach medycznych i duchowych, mających na celu przywrócenie równowagi i zdrowia. Obrazy piaskowe powstają podczas określonych ceremonii, w których symbole układane są przy użyciu specjalnych pigmentów, takich jak pokruszony piasek, naturalne surowce czy węgiel. Istnieje wiele rodzajów obrazów piaskowych, z których każdy służy innej ceremonii, błogosławieństwu czy odnowieniu i zawiera odmienny zestaw symboli. Po zakończeniu rytuału obrazy zazwyczaj są niszczone, aby uwolnić ich duchowe i lecznicze moce.

Nawaho (Arizona); wyrób współczesny; drewno, piasek, barwniki naturalne; wł. prywatna

In Navajo tradition, sand painting is not purely decorative; it plays a crucial role in medical and spiritual rituals aimed at restoring balance and health. Sand paintings are created during specific ceremonies, where symbols are arranged using special pigments such as crushed sand, natural materials, or charcoal. There are many types of sand paintings, each intended for a different ceremony, blessing, or renewal and featuring a unique set of symbols. After the ritual, the paintings are usually destroyed to release their spiritual and healing powers.

Navajo (Arizona); contemporary work; wood, sand, natural pigments; private collection

BIŻUTERIA

JEWERLY

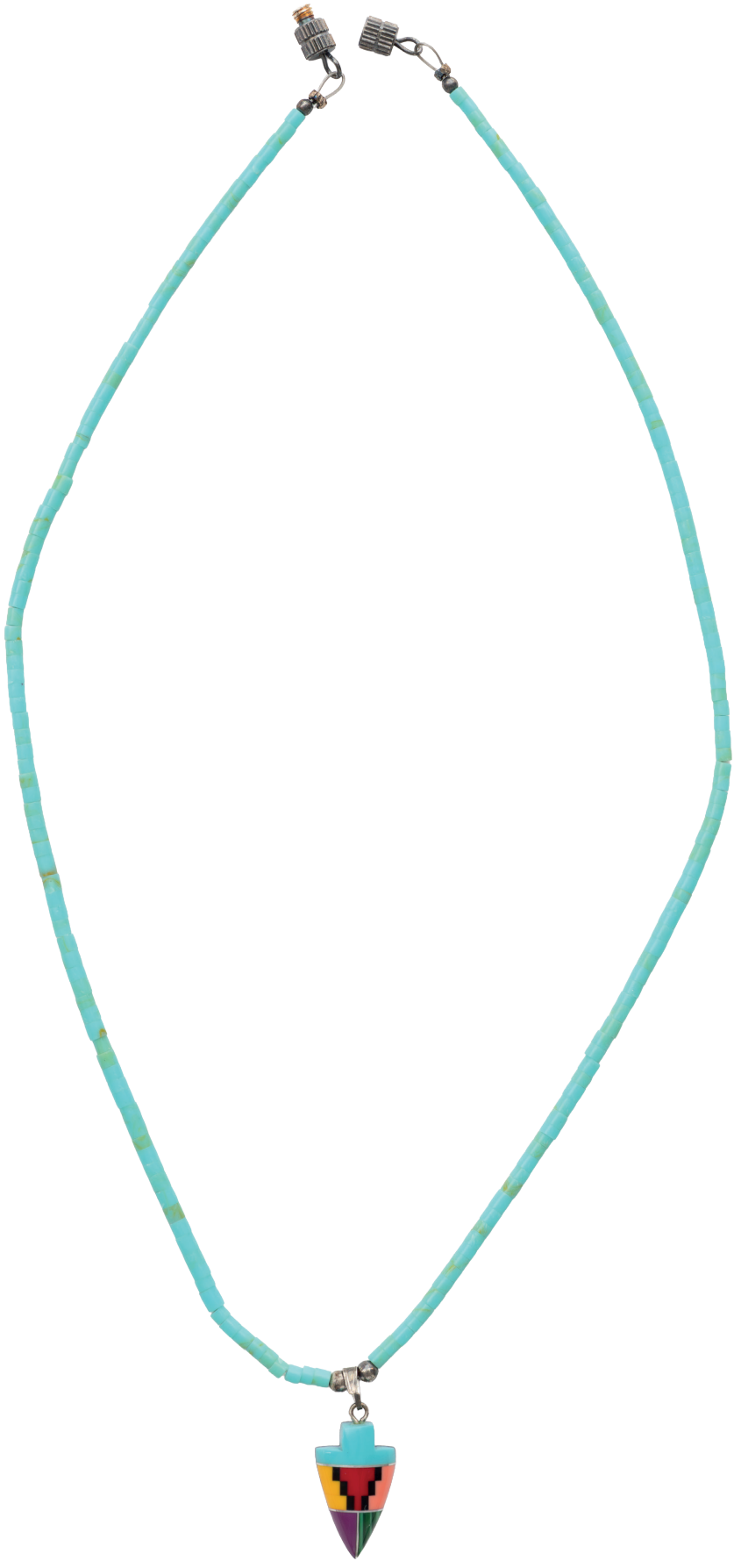
Naszyjniki wykonane z paciorków turkusu, muszli i kamieni są charakterystyczne dla społeczności Pueblo i Nawaho z Arizony i Nowego Meksyku. Wytwarzano je od okresu prekolumbijskiego do dziś.

2. poł. XX w.; turkus, muszle, srebro; wł. prywatna

Necklaces made from turquoise beads, shells, and stones. Characteristic of the Pueblo and Navajo communities of Arizona and New Mexico, these jewelry pieces have been crafted from pre-Columbian times to the present day.

Second half of the 20th century; turquoise, shells, stones; private collection

KOSZE

BASKETS

Koszyki wyplatane z traw i włókien roślinnych. Wzory przedstawiają symboliczne góry, cztery kierunki świata i tęczę. Przerwa w jednym miejscu symbolizuje wejście do tradycyjnego domostwa Nawahów (Hogan), które zawsze znajdowało się od wschodu, czyli wschodzącego słońca i rodzącego się na nowo życia. Takie kosze używano do przechowywania ziaren kukurydzy.

Indianie Nawaho; wyrób współczesny; trawy, włókna roślinne; wł. prywatna

Woven baskets made from grasses and plant fibers by the Navajo people. The patterns depict symbolic mountains, the four directions, and the rainbow. A break in one place symbolizes the entrance to a traditional Navajo dwelling (Hogan), which was always oriented toward the east — the rising sun and the renewal of life. These baskets were used for storing corn grains.

Navajo; contemporary work; grass, plant fibers; private collection

KOLBY KOLOROWEJ KUKURYDZY

COLORED CORN COBS

ŁAPACZ SNÓW
DREAM CATCHER

Łapacz snów to amulet, który według wierzeń niektórych plemion indiańskich chroni przed złymi snami, zatrzymując je w sieci, podczas gdy dobre sny przechodzą przez środek i spływają po piórach do śpiącego. Symbolizuje on także koło życia, więzi rodzinne oraz mądrość, odwagę i ochronę. Dziś, w wersji komercyjnej, najczęściej składa się ze schodzącej się spiralnie ku środkowi sieci wykonanej ze ścięgna, włosia lub rzemienia wplecionej w okrąg ze sprężystego drewnianego pręta (np. wierzby) z trzema piórami. Amulet przyozdobiony jest zwykle piórami, paciorkami i innymi ozdobami, którym Indianie przypisywali określone właściwości magiczne.

wyrób współczesny; drewno, pióra, nici, paciorki; wł. prywatna

A dream catcher is an amulet that, according to the beliefs of some Native American tribes, protects against bad dreams by trapping them in a web, while good dreams pass through the center and flow down the feathers to the sleeper. It also symbolizes the circle of life, family ties, wisdom, courage, and protection. Today, in its commercial version, it most often consists of a spiraling web made of sinew, hair, or leather woven into a circle made of a springy wooden rod (e.g., willow) with three feathers. The amulet is usually adorned with feathers, beads, and other ornaments, to which Native Americans attributed specific magical properties.

contemporary work; wood, feathers, thread, beads; private collection

FETYSZE
FETISHES

Fetysze

W kulturach rdzennych mieszkańców Ameryki Północnej ważną rolę odgrywają fetysze – małe rzeźbione figurki zwierząt, którym przypisuje się moc duchową i ochronną. Dla Indian, szczególnie ludów Pueblo i Zuni, symbolizują różne siły natury i cechy charakteru, z których człowiek może czerpać. Fetysze służyły jako amulety, były używane w modlitwach, rytuałach i ceremoniach. Do dziś w społecznościach Pueblo przekazuje się je jako duchowe dary, przypominające o więzi człowieka z naturą i światem duchów.

Fetishes

In the cultures of the Indigenous peoples of North America, fetishes play an important role – small carved animal figurines believed to have spiritual and protective powers. For Native Americans, particularly the Pueblo and Zuni peoples, these animals symbolize various natural forces and character traits that humans can draw upon. Fetishes served as amulets, and they were also used in prayers, rituals, and ceremonies. To this day, in Pueblo communities, they are passed on as spiritual gifts, reminding people of the connection between humans, nature, and the spirit world.

Bizon – moc i wytrwałość, niezłomność w pokonywaniu własnych słabości.

wyrób współczesny; onyks, turkus; wł. prywatna

Bison – power and perseverance, resilience in overcoming personal weaknesses.

contemporary work; onyx, turquoise; private collection

Niedźwiedź – siła, odwaga, uzdrowienie.

wyrób współczesny; onyks, turkus, koral; wł. prywatna

Bear – strength, courage, healing.

contemporary work; onyx, turquoise, coral; private collection

Kobra – strzeże przed niebezpieczeństwem.

wyrób współczesny; kość, turkus; wł. prywatna

Cobra – guards against danger.

contemporary work; bone, turquoise; private collection

Bóbr – pracowitość i wytrwałość.

wyrób współczesny; marmur, turkus; wł. prywatna

Beaver – industriousness and persistence.

contemporary work; marble, turquoise; private collection

Jaszczurka – zwinność, kontaktowość.

wyrób współczesny; marmur, turkus; wł. prywatna

Lizard – agility, sociability.

contemporary work; Marble, turquoise; private collection

Sroka – przynosi święte wieści od świętego ducha.

wyrób współczesny; czarny marmur, turkus, koral; wł. prywatna

Magpie – brings sacred messages from the holy spirit.

contemporary work; black marble, turquoise, coral; private collection

Miniaturowe naczynia gliniane

wyrób współczesny; ceramika, barwnik; wł. prywatna

Miniatures of ceramic vessels

contemporary work; ceramics, pigments; private collection

NARZĘDZIA
TOOLS

Krzemienne grociki łucznicze Indian Pueblo z okresu prekolumbijskiego, datowane prawdopodobnie na X–XIII w. n.e. Znalezisko archeologiczne stanowi przykład precyzyjnego rzemiosła kamieniarskiego stosowanego w narzędziach myśliwskich.

X–XIII w. n.e.; krzemień; kolekcja: depozyt Instytutu Archeologii UJ

Flint arrowheads of the Pueblo Indians from the pre-Columbian period, probably dating from the 10th–13th century CE. The archaeological finds are an example of the precise stone craftsmanship used in hunting tools.

10th–13th century CE; flint; collection: deposit of the Institute of Archaeology of the Jagiellonian University

Cliff Palace (Pałac Klifowy), największa osada-miasto skalne Indian Pueblo z XIII wieku n.e. (250 budynków), prawdopodobnie o charakterze obronnym. Park Narodowy Mesa Verde, Kolorado, fot. R. Słaboński

Cliff Palace, the largest rock settlement of the Pueblo Indians from the 13th century AD (250 buildings), probably of a defensive nature. Mesa Verde National Park, Colorado, photo by R. Słaboński